

СЕЛОТО В СРЕДНА СТАРА ПЛАНИНА (КРАЯ НА XIX–XX В.). ОПИТ ЗА ЕТНОЛОЖКА ТИПОЛОГИЯ

МИРА МАРКОВА

Mira Markova. THE VILLAGE IN MIDDLE STARA PLANINA MOUNTAIN AT THE END OF THE 19TH AND 20TH CENTURY. AN ATTEMPT FOR ETHNOLOGICAL TYPOLOGY

The study is an attempt to be outline the typological and original specifics of the village on the Middle Balkan area in the transition from tradition to contemporary.

The main idea of the expose is explanation and argumentation of the offered ethnologic typology of the villages – transition from seven traditional types to five in modern times.

The different ethnological settlement types are the variants chosen about (organized) existence in connection with the ecological niche and human necessities. The author defines the village as an area with in witch man cultivate and use nature, transfers social experience and makes balance between environment and society itself.

В научната литература съществуват различни основания за типологизация на селото. Свой критерии имат географи, архитекти, социолози, които в зависимост от спецификата и методите на научното дирене избират признаците за типологичните взаимодействия. Според едни от най-популярните класификации селата са разделени на: малки, средни и големи (когато се отчита броят на жителите); на полски и планински (когато водещо място заемат географските дадености); на села със селскостопанско производство и на такива със смесено производство (когато се има предвид преобладаващия характер на стопанството)¹.

Сложността при опита за етноложка типология възниква поради факта, че селото като обект на абстрахиране кореспондира с традициите и промените на общественото развитие, но и отчита влиянието на регионалните специфики, особености и отношения. Това до голяма степен обяснява многообразието на

българските села, независимо от общите тенденции. В този дух е поговорката: „Във всяко село и закон, във всяка къща и адет!“

Под понятието „тип“ ще разбираме такава група от факти, която, наред с общото, очертава и вариационните отклонения, т. е. „типът“ ще бъде една от основните съществуващи форми, а не образец или най-характерното статистически явление². Определяща е позицията на самите носители на народната култура, които избират от множеството възможни решения. В този смисъл „типът село“ е проява на комплекс от отличителни черти, отразяващи съответната устойчивост и ареалност, изофункционално (т. е. на принципа на функционалното подобие) съотнесен към аналогични комплекси. Според Я. В. Чеснов в обобщен вид етноложкият тип може да бъде представен чрез следните параметри³:

Условия на етноложкия тип:	1) Устойчивост 2) Ареалност
----------------------------	--------------------------------

Тип

Признаци за типологични взаимодействия:	1) Изофункционалност 2) Вариативност
--	---

Предложената типология на селото в Средна Стара планина се основава на теренно етнографско проучване, проведено от автора в периода 1997–1999 г. чрез многократно пребиваване в селата: Черни Осъм, Орешак, Шипково, Чифлик, Бели Осъм, Врабево (Троянско); Рибарица (Тетевенско); Маноя (Дряновско); Зелено дърво (Габровско); Беброво, Константин, Разпоповци (Еленско) и Добромирка (Севлиево). Селата са избрани в зависимост от вида поминък, надморска височина, поселищна структура, специфики на социалната организация и степен на съвременна икономическа активност. Белезите, върху които е направена типологията, са природо-географски, исторически, архитектурен, стопански и етнически, а резултатите са представени в следните две таблици:

* Средновековното село е опожарено от османците. Днешното Шипково води началото си от 1633 г.

** В периода XV–XVII в. по поречието на р. Бели Осъм възникват множество пръснати махали, които са обединени в село непосредствено след Освобождението.

*** Има предание, че около 1700 г. тукашните българи са принудени пасивно да приемат исляма като възмездие за това, че в селото били убити турски чиновници. Село Добромирка посреща Освобождението с изцяло турско население. От 1893 г. в селото вече няма турци. Мюсюлмани остават единствено циганите, обособени в отделна махала.

Типологична характеристика на изследваните села
според развитието им до 50-те г. на XX в.

Таблица 1

Белези за типология	Природо- географски		Исторически							Архитекто- ничен		Стопански						Етнически	
	Полупла- нинско	Пла- нинско	Период на възникване				Причини			Куп- но	Разпрод- нато	С преи- муще- ство на земеде- лнето	С преи- муще- ство на скотово- дството	Сотноси- телно ра- вен дял на земе- делни и скотово- долова специал- изация	Със за- краткия скотово- долов про- дукт	С ноче- ни на хурорто	С ноче- ни на хурорто дело и тури- зъм	Бъл- гарско	Сме- сено
			Втора. д-ва.	XV- XVIII в.	Въз- раждан- е	След разво- дане	Сто- пански	Демо- граф- ски	Адми- нистра- тивни										
с. Черни Осъм		×		×			×				×		×			×	×	×	
с. Орешак	×			×			×	×		×					×	×	×	×	
с. Шипково		×	×	×			×	×		×		×					×	×	
с. Чифлик		×				×	×		×	×				×				×	
с. Бели Осъм		×		×		×	×	×			×		×					×	
с. Врабедо	×		×				×			×		×						×	
с. Рибарица		×			×		×	×			×		×					×	
с. Маноя	×			×				×		×			×					×	
с. Зелено дърво		×		×				×			×		×					×	
с. Беброво		×		×				×			×				×			×	
с. Константин		×				×		×		×				×					×
с. Разпловци		×		×				×			×				×			×	
с. Добромирка	×		×	×				×		×		×							***

Типологична характеристика на изследваните села
според развитието им от средата на ХХ в. до наши дни

Таблица 2

Белези за типология	Природо- географски		Исторически							Архитекто- ничен		Стопански						Етнически	
	Полула- нинско	Пла- нинско	Период на възникване				Причини			Куп- но	Разпръ- нато	С преи- муше- ство на земедъ- лство	С преи- муше- ство на скотовъ- дство	Сотреси- телно ра- вен дял на земе- делие и скотовъ- дство	Бъе за- нята с скотовъ- дство	С вари- анти на промиш- лено п-во	Разви- тие на курортно дело и тури- зъм	Бъл- гарско	Сме- сено
			Втора бълг. д-ва	XV- XVII в.	Възраж- дане	След освобо- дението	Ста- пански	Демо- граф- ски	Адми- нистра- тивни										
с. Черни Осъм		×		×			×				×					×	×	×	
с. Орешак	×			×			×	×		×					×	×	×	×	
с. Шипково		×	×	×			×	×		×		×					×	×	
с. Чифлик		×				×	×		×	×		×					×	×	
с. Бели Осъм		×		×			×	×			×			×			×	×	
с. Врабедо	×		×				×			×		×				×		×	
с. Ридарица		×			×		×	×			×						×	×	
с. Маноя	×			×				×		×				×				×	
с. Зелено дъраво		×		×				×			×		×					×	
с. Беброво		×		×				×			×			×				×	
с. Константин		×				×	×			×				×					×
с. Разполовци		×		×				×		×					×			×	
с. Добромирко	×		×	×				×		×		×			×			×	

* След образуването на ТКЗС тези разпръснати села започват постепенно да преминават към купни. В края на XX в. махалите им са почти обезлюдени.

** Най-характерният за Шипково отрасъл на земеделието е овощарството.

*** След 1989 г. в селото се заселват и цигани-мюсюлмани, които обаче не променят облика на селото.

**** През 1972 г. с. Разпоповци губи административната си и поселищна самостоятелност, като е обявено за квартал на гр. Елена.

Според приложените белези за типологията селата от региона на Средна Стара планина в периода от края на XIX до 50-те години на XX в. оформят следните етноложки типове:

I тип: планинско, разпръснато село, с поливалентна стопанска структура.

II тип: планинско, купно село, с поливалентна стопанска структура.

III тип: планинско, купно село, с преимуществено развитие на (планинско) земеделие.

IV тип: планинско, разпръснато село, с преимуществено развитие на скотовъдство.

V тип: планинско, купно село, с относително равен дял на земеделието и скотовъдството.

VI тип: планинско, разпръснато село, със занаятчийско-търговска специализация.

VII тип: полупланинско, купно село, с преимуществено развитие на земеделие.

Започналите масови изселвания в края на 50-те и първата половина на 60-те години на XX в. (след образуването и най-вече след окрупняването на ТКЗС) водят до промяна в архитектурната структура на повечето разпръснати села. Поради обезлюдяването на значителна част от махалите и единичните дворове тези села постепенно преминават в купни. Промяната в стопанската ориентация на селата (наложена от изискванията на политическата конюнктура) от втората половина на XX в. предизвиква отпадане или трансформация на някои етноложки типове, като селата (според таблица 2) се обособяват по следния начин:

I тип: планинско, разпръснато село, с поливалентна стопанска структура.

II тип: планинско, купно село, с поливалентна стопанска структура.

III тип: планинско, купно село, развиващо се като курортен център.

IV тип: планинско, купно село, с относително равен дял на земеделието и скотовъдството.

V тип: полупланинско, купно село, с преимуществено развитие на земеделие.

Отделните етноложки селищни типове представляват вариантите, които човекът избира за (организирано) съществуване в зависимост от даденостите на екологичната ниша и своите потребности. На тази база *селото* може да бъде определено като зона, в чиито рамки човекът култивира и използва природата, предава натрупания социален опит и поддържа равновесие със заобикалящата го среда и обществото като цяло.

По-детайлно ще бъдат описани селата Черни Осъм, Шипково, Орешак, Разпоповци, Беброво, Добромирка, за да се илюстрират чрез етноложки материал особеностите в живота на българското село от Средна Стара планина през периода от края на XIX и през XX в. Селата спадат към различни етноложки типове и разкриват вариативността в съществуването и развитието на средно-селопланинското село през разглеждания период.

СЕЛО ЧЕРНИ ОСЪМ, ТРОЯНСКО

Село Черни Осъм е разположено на 515 м надморска височина в северните склонове на Средна Стара планина. Оградено е от планински възвишения, които спират южните ветрове: на юг се издигат върховете Амбарица, Купена и Кръстците; на югоизток – Кардалът и Присейката; на запад – Садина и Малката Осейна; на изток са Иван дол и Зли рът. Землището на селото граничи със землищата на Орешак, Априлци, Карлово и Сопот. Границите вървят по билото на планината и са традиционно установени. Землището на селото е сравнително постоянно през различните исторически епохи. Общата площ на обработваемата земя е 3741 дка без махалите и 9445 дка с махалите, от които само 2000 дка ниви⁴. Сравнена с броя на жителите, обработваемата земя е недостатъчна за тяхното самозадоволяване със зърнени храни. Това е една от причините, поради която земеделието е спомагателен поминък за черноосъмци.

Година	Брой жители
1935	1652
1936	1710
1937	1736
1946	1867

Най-плодородното място в землището е Илиева лъка, намира се около реката и се засява с жито и царевица. Ниви има и по околните на селото хълмове: Мацка, Герганово, Николчов дол, Балиновото, където се сее ръж и овес. В местността Трибежът има ниви, ливади и гори. Горите са разположени основно по хълмовете Кардела, Остриката, Зли дол, Коршака, а ливадите – в местностите Полините и Здравец. Селските мери за орехи се намират в местността Върбака, в непосредствена близост до селото на левия бряг на р. Черни Осъм. Местността се е използвала и за хорище на селото. Около реката са овошните градини. Отглеждат се основно сливи и ябълки. Най-високите части на землището са над 2000 м – върховете Амбарица (2166 м) и Купена (2169 м). Там са разположени високопланинските пасища, които до образуването на ТКЗС са използвани от живеещите предимно по махалите, тъй като техният основен поминък е овцевъдството.

Планинският климат, характеризиращ се с дъждовна пролет, прохладно лято, слънчева есен, продължителна (но мека) зима, създава благоприятни условия за овощарство и скотовъдство, но не способства развитието на лозарството. В представите на населението обаче родното село е място, където

от две страни слънце грее,
от трета месечина
два пъти се жътва жъне
три пъти се грозде бере⁵

и през различните етапи на своето съществуване хората от Черни Осъм винаги се опитват да се доближат до тези представи.

Според народната памет селото е създадено преди около 250 години от преселници от Варненско и Добруджа, които търсят в Балкана убежище и препитание. Устните предания оставят спомен за първите заселили се родове: Койновци, Платниците и Гарговци. Те донасят и основните поминъци на населението, а именно скотовъдството (овце и кози) и обработката на дърво (т. нар. горянство). Тези трудови дейности характеризират икономическата структура на селото почти до 20-те години на XX в.

Една легенда извежда произхода на рода Платниците от Сопот. Двама от този род преминали Балкана, за да търсят по-добра паша, но намерили смъртта си при Дълги дол, който оттогава започнал да се нарича Платнишки ярове.

Няма спор, че първите заселници са скотовъди. Оттам идва и старото име на селото – Колибето, запазено до 1936 г., когато е преименувано в Черни Осъм (по името на реката, протичаща през него).

Колибето се оформя като колибарско селище с център и 14 махали. Т. нар. Център (известен още като Селото) е разположен по поречието на р. Черни Осъм в дължина от около 2 км и никога не е променял своето местонахождение. Като причина за това местните жители изтъкват освен благоприятните природни дадености (река, черноземна почва) и непосредствената близост на Троянския манастир (разположен на 1,5 км от селото). Две от махалите на селото – **Милянча** и **Стругът** – възникват във времето, когато се изгражда манастирската църква (ок. 1835 г.). Те биват заселени от строители и работници, които след приключването на строежа не се завръщат по родните си места, а изграждат къщи на десния бряг на р. Черни Осъм – точно срещу манастира. За първи заселници в махала Милянча се смятат родовете Раевци, Тошевици, Циковци и Герджишки. В административно отношение днес статутът на махалата е твърде интересен – половината от живеещите там се водят жители на с. Орешак, а другата половина – на с. Черни Осъм. През октомври 1999 г. в избирателните списъци на Черни Осъм от махала Милянча са регистрирани 52 души.

Махала Стругът е разположена също на десния бряг на реката, но 200 м южно, по-горе срещу течението. Първите заселници тук са Тошеците, Ковачевци, Дайменчовци, Начевци (по-късно намерили препитание в махала Иван-

шница). Махалата носи името си от някогашната примитивна стружна, която през 1930 г. прераства в дърводелска работилница.

В миналото хората от махалата са скотовъди или занаятчий (стругари, дялгери). Именно дялгерите дълго време се занимават с поддръжката на Троянския манастир.

Като цяло жителите на с. Колибето се чувстват свързани с манастира, определят се като „манастирско село“. И днес с. Черни Осъм няма църква, защото по думите на селяните – тяхната църква е тази на Троянския манастир. Гробището им се намира в непосредствена близост до двора на манастира. Многобройни са даренията, направени за манастира от т. нар. колибарци. За това свидетелства както дарствената книга, така и надпис на западната врата на църквата, където е посочено името на ктитор от с. Колибето и годината 1835.

Останалите махали на селото, пръснати по околните склонове, се оформят във връзка с основните поминъци – скотовъдство и обработка на дърво.

Махала **Гориначево** (още **Горуначево**) е една от най-малките махали на с. Черни Осъм. Състои се от седем къщи, разположени на 20 минути път източно от махала Милянча. Заселена е преди около два века от три семейства – Ганчовци, Мичковци и Дайменчовци. Те живеели в с. Белиш, но поради сериозен конфликт с турци от съседното село Добродан били принудени да се изселят. Занимавали се с овцевъдство и земеделие (като добавъчен поминък). Махала Гориначево е обитавана до 1960 г., след което е обезлюдена.

Махала **Иваншница** се намира на 3 км източно от селото, по двата бряга на едноименната рекичка. Възниква в края на XVII в., неин създател бил някой си Ненко от с. Велчево. Той положил основите на Босолския род. По-късно тук се преселва от Троян Радко Минков Радковски, а Минко Табака със синовете си Недялко и Господин идва от махала Стругът. От последната махала идват и Начевци, от които се отделя родът Главаните. От махала Баба Стана на с. Орешак пристигат Ибовци, които намират място за заселване на ок. 700 м надморска височина.

Според преданието на мястото на махалата имало параклис на името на св. Николай Чудотворец. Той се посещавал от хайдушките чети на Сараф Неделчо и Страхил войвода; поради тази причина турците го опожарили. Някъде след 1783 г. игуменът на Троянския манастир Паисий го възстановява като манастирски скит „Св. Николай“, но на друго място – източно от махала Милянча.

Махала Иваншница имала самостоятелно гробище. То обаче било заличено при прокарването на сегашния камионен път, след което погребенията ставали в гробището на селото.

В миналото през махалата минавал керванджийски път за връх Здравчинец, а оттам по билото на Балкана за Южна България.

Между Първата и Втората световна война махалата е населявана от 34 семейства, които се занимават със скотовъдство, малко земеделие и занаяти. През 1932 г. братя Велешки основават дърводелска работилница, която става прочу-

та из целия Троянски край. Друга забележителност на махалата до 1944 г. е нейната духовна музика.

Тумбевото е махала с десетина стари къщи, където вече не живее никой. Според черноосъмския краевед Дочо Мичев⁵ махалата получила името си по време на Освободителната война, когато турците бягали на тумби. Според други твърдения името на махалата идва от това, че е разположена на характерна височина (тумба= могила).

Махалата била заселена през втората половина на XVIII в., по време на кърджалийските размирици. За основател на махалата се счита Дунко Ненов Нешковски.

Махала **Усойната** (както подсказва името ѝ) се намира на усоен, слабо огряван от слънце склон под местността Прясляпа. Тук през втората половина на XVIII в. от Търновско се преселил рода на Китеците. По-късно идват родовете Мошаци, Платници, Сираци, Узуни. Основен поминък на населението е овцевъдството. Днес в махалата постоянно живеят четирима жители.

Махала **Бъзевото** се намира на 3 км южно от селото. Името си носи от растението бъз, с което изобилства това място. Махалата възниква по време на чумна епидемия в края на XVIII в., когато населението на Троян търси спасение в планината. Основен поминък е скотовъдството и отчасти занаятчийството.

Днес в Бъзевото живеят само две възрастни семейства.

Лешко присое е най-отдалечената от селото махала (на 3 часа път), разположена същевременно и на най-голяма надморска височина (ок. 1000 м). Името си махалата получава от многото лески, покрили околните склонове и от това, че се намира на присойно (слънчево) място. За основател на махалата се смята Цонко Ненов Нешковски, придошъл от Варненско. Първоначално той се заселва в махала Тумбевото, но по-късно намира по-добри условия за овцевъдство на Лешко присое. Днес махалата е обезлюдена.

Глушка се намира на закътано място под местността Горлакът, на височина ок. 750 м на десния бряг на Лешнишки дол. Основатели на махалата са Дулковци, придошли от Търновско по време на кърджалийските размирици. В средата на XIX в. тук се заселват и Пампулите, които идват от махала Стойновското. Основният поминък на населението бил животновъдството. Последният обитател на махалата е Цочо Пенчев Дулков, починал през 1996 г.

Жидов дол (или още Нешковци по името на най-многобройния род, живял там) се намира на 12 км от селото по поречието на р. Черни Осъм, навътре в планината и близо до биосферния резерват „Стенето“. Махалата възниква през втората половина на XVIII в. Най-напред се заселват Воровци, после идват Врачовци, а след тях от махала Тумбевото се преселват част от Нешковци. Хората от махалата се занимавали изключително с животновъдство. Голяма част от жителите ѝ днес живеят в селото.

Стойновското е най-голямата махала на Черни Осъм, разположена е на 3 км южно от селото на левия бряг на реката.

Името си махалата получава от някой си Стойно, който се преселил от с. Лесидрен, бягайки от турците. Скоро след него дошли и синовете му. От Лесидрен се преселват и родовете Драгневци и Цонкините.

В местността Чолашкото до 20-те години на XX в. действа малък параклис, който обслужвал нуждите на махалата. Жителите на Стойновското имали самостоятелни гробища, които използват и сега.

Жеравица е малка махала, намираща се на брега на едноименната река, на 4 км от селото. Първият заселник тук е Нено Курасанов, който се преселва от селото по икономически причини. До началото на XX в. тук има само три къщи: на Стойко Курасанов, на Стою Курасанов и на Иван Курасанов⁶. С годините махалата се разраства, за да достигне към 1944 г. 10–12 къщи. Животът в махалата се поддържа все още от трима обитатели на преклонна възраст.

Махала **Кошутината** носи названието си по името на тревата „кошута“, с която са обрасли мочурливите места в района. Първите заселници били пастири, които се установили тук в началото на XVIII в. Основни родове в махалата били Салапантите, Гигилите, Боеците, Радините. Оттук е и първият фотограф на село Черни Осъм – Пенчо Цочев Салапантов, който започнал да практикува в началото на 30-те години на XX в.

Днес махалата е напълно обезлюдена. Такава е и съдбата на махала **Високата могила**, граничеща с махала Стойновското.

Всички махали през различните исторически периоди имат собствен икономически живот, но винаги са неразделна част от Центъра (т. е. Селото). Днес четиринайсетте махали са обособени като отделно населено място (с отделен пощенски код), но са към кметство Черни Осъм. Единствените напълно обитатели са Милянча, Стругът и Стойновското.

Село Черни Осъм изработва първия си регулационен план в края на 60-те години на XX в. Дотогава застрояването става стихийно, къщите се изграждат близко една до друга, от двете страни на централната улица. Тя всъщност е участък от пътя, водещ от Троян за Ловеч и Карлово – Пловдив и дълго време е единствената „хубава“ улица в селото⁷. Важна стопанска, стратегическа и транспортна артерия днес, този път има голямо значение още от римско време. Той е водел към римските крепости Novi и Nikopolis ad Istrum. Останалите улици в селото са тесни, криви и до края на 50-те години на XX в. по тях непрекъснато текат отходни води⁸. До 1950 г. селото няма площад и хората се събирали пред сградата на общината, намираща се на главната улица⁹. Площадът се оформя на мястото на разрушения през 1947 г. женски метох¹⁰. Селският площад няколко пъти променя облика си. Сегашният си вид придобива през 80-те години на изминалия век.

Може да се каже, че до средата на XX в. в пространствено отношение селото няма център, а по-скоро акценти на селищната територия, разположени по протежението на централната улица. Такива са общинската и училищната сграда¹¹.

В административно отношение през периода 1934–1936 г. общините на селата Черни Осъм и Орешак са обединени като управата избира за свое седалище с. Орешак. Обединени са и читалищата. Протестите на черноосъмци довеждат до разделянето на общините през 1936 г. Читалището получава самостоятелен статут малко по-късно – през 40-те години на XX в.

През 20-те години хората от Черни Осъм с ентузиазъм прегръщат кооперативната идея. На 8 октомври 1922 г. Кирил Тиков създава трудово-горска кооперация „Амбарица“. Десет години по-късно тя се преустройва в кредитна кооперация „Обнова“, която през 1935 г. открива индустриален отдел за изработка на шайги. Търговията преуспява и кооперацията взема решение за разширяване на производството. Това става през 1937 г., когато е открита фабрика за изработката на шайги и бурета. На следващата година тя се преустройва и специализира в производството на шперплат, като открива работни места за по-голямата част от населението на селото. По думите на респонденти, „от всяка къща имаше човек, който да работи във фабриката“¹². Това повишава съществено финансовото състояние на черноосъмци и в очите на съседните села те минават дори за богати.

За нуждите на „шперплатната“ фабрика през 1938 г. кооперацията построява електроцентраля. На следващата година безплатно електрифицира цялото село. Освен това купува кино-машина и отпуска пари за построяването на самостоятелна читалищна сграда. Мероприятията по благоустройството на селото издигат жизнения стандарт на населението. Това личи и в промяната на типа строителство – напълно изчезват едноетажните къщи, а строежът се поверява на майстор. През 30-те години на XX в. се променя и разпределението на дворното пространство. Домът се отделя от стопанските помещения с плътна ограда; строят се чешми във всеки двор. В началото на 40-те години е изграден и общоселският водопровод.

За промяната в стандарта на населението, настъпила през 30-те години на XX в., говори и масовото използване на велосипеди и мотори. През 1937 г. в селото се появява и първата лека кола – „Ситроен“ (модел 1928 г.), собственост на Минко Танчев. На следващата година се открива редовна линия Черни Осъм – Троян, като собственик на „рейсовата кола“ е Цочо Калчев¹³. Населението обаче дълго време предпочита да ходи пеша до „Града“, защото „рейсът“ често се развалял и „пъплил едва-едва“. По спомени на респонденти самият дядо Цочо преди потегляне винаги предупреждавал: „Хайде, който има спешна работа в Троянът да тръгва пеша.“ Въпреки това „рейсовата кола“ буди у черноосъмци повод за гордост. Тя се превръща в емблема за тяхното село и белег за престиж.

В с. Черни Осъм градските елементи бързо навлизат в бита на населението. Затова спомага фактът, че селото от началото на 30-те години се оформя като курорт. В неговия Етнографски музей се пази стара пощенска картичка от 1930 г., в която пише, че през същата година селото е посетено от над 100 души курор-

тисти от Плевен, Троян, Ловеч. Те стават проводници на градския бит и начин на живот. Мъжете от Черни Осъм още в началото на века възприемат напълно градския начин на обличане. Женското облекло остава по-консервативно, като и днес някои жени върху роклята слагат престилка, а представителките на възрастното поколение задължително ходят забрадени.

Личната хигиена и хигиената на жилището обаче за дълго се запазват на едно незадоволително ниво¹⁴. Причините се коренят в психологията на българския селянин въобще. Дори живеещите в икономически проспериращо село като Черни Осъм смятат хигиената за нещо второстепенно. Известна немарливост към външния си вид проявяват и млади домакини. Всеобщо разпространено схващане е, че след като се омъжи, „жената няма какво толкова да се гласи“.

На 21 октомври 1957 г. „чрез натиск и заплахи“¹⁵ е учредено ТКЗС. Негативното отношение на повечето черноосъмци е мотивирано от дълбокото убеждение, че не е подходящо да се прави земеделска кооперация в планински район, където е много по-уместно да се създаде дървообработваща или занаятчийска кооперация. Негативизмът се усилва и от спуснатото от Окръжния комитет на БКП в Троян нареждане най-плодородните места в землището да бъдат засяти с лавандула, при положение че явно отсъстват условия за отглеждането на тази култура. От края на 1958 г. до 1979 г. земеделското кооперативно стопанство на Черни Осъм е обединено с това на с. Орешак. От края на 1979 г. ТКЗС–Черни Осъм се обособява като самостоятелен производствен участък–бригада към АПК – гр. Троян.

След образуването на ТКЗС започва активно обезлюдяване на махалите. Там хората губят поминъка си и голяма част напускат окончателно не само селото, но и Троянския край, отправяйки се към Плевен и София. В последно време се наблюдава завръщане на хора по махалите, като става въпрос основно за пенсионери. Някои от махалите, като Лешко присое например, се превръщат във вилни райони за плевенчани, ловчанлии, троянци, а дори и за черноосъмци. Интересен е стремежът на някои местни жители да поддържат втора къща (т. е. вила) по махалите, която да използват в почивните дни. Това до голяма степен е опит да се следва модата от града и често влиза в противоречие с начина на живот и реалните възможности на повечето от хората.

Практикува се и добилият популярност през последните години селски туризъм. Развитието на туризма се благоприятства от факта, че в землището на селото са биосферният резерват „Стенето“, Зелениковският манастир и скитът „Св. Николай“. В непосредствена близост са и хижите „Амбарица“, „Яворова лъка“, „Добрила“ и „Дерменка“. Жителите на Черни Осъм се чувстват много тясно свързани с туризма. От 1969 г. в Черни Осъм започват да развиват модерен алпинизъм¹⁶, но непрофесионално с алпинизъм черноосъмци се занимават още от 1926 г.

Привлекателен за посещение е уникалният за мащабите на селото Природонаучен музей, създаден през 1976 г., където се съхраняват повече от 1700

експоната. Интерес представлява „Фотоархивна и битова сбирка“ на местния краевед Дочо Нешков, съдържаща около 2000 снимки и някои предмети на селския бит от началото на века. Постоянната художествена галерия на селото е наречена на името на Пенчо х. Найденов – роден в Черни Осъм и основател на троянската иконописна школа. В галерията са изложени творби на местни художници.

Днес с. Черни Осъм наброява 1414 жители¹⁷. Животът на това планинско село се поддържа от туризма и дейността на фабрика „Обнова“, която произвежда за външния и вътрешния пазар продукти от слоесто-пресована дървесина, шперплат, слоести детайли, мебели. Фабриката привлича работници и от други райони на страната. През 1992 г. идват три турски семейства от Разградско, които остават трайно в Черни Осъм. Отношението на местните жители към тях е положително, защото „работят наравно с всички и не създават проблеми“. В селото няма и никога не е имало цигани.

Черни Осъм е планинско село, което поддържа разнообразна икономическа структура. Традиционното животновъдство е заменено от промишленото производство и селския туризъм. Възможностите за препитание и сравнително стабилните доходи задържат хората в селото. За разлика от повечето високопланински села Черни Осъм е „живо село“, в чийто бит се преплитат традицията, индустрията и новите форми на стопанското развитие.

СЕЛО ШИПКОВО, ТРОЯНСКО

Село Шипково се намира в северния дял на Средна Стара планина, в източните склонове на Васильовска планина на 640 м надморска височина (надморската височина за курорта Шипковски митерални бани е ок. 700 м). Разположено е по долината на р. Ръждавец (ляв приток на р. Бели Осъм) и нейните образувачи притоци Голяма и Малка река.

Землището на селото обхваща земите, разположени между вододелите на горните течения на реките: на юг – Бели Осъм, на запад – притоците на Бели Вит – Черна река и Дебелщица, на север – Топля и Команска. Граничи със землищата на селата Чифлик, Рибарица, Васильово, Лесидрен, Голяма Желязна, Борима и Терзийско. Границата минава по билото на планинските ридове между тези села. Шипковското землище има формата на неправилен четириъгълник с приблизителна дължина около 10 км и ширина 4,5 км. Обхваща обща площ около 45 хил. декара обработваема и необработваема земя. В климатично отношение землището на Шипково спада към умерено-континенталната климатична подобласт на България. Най-високото място в землището е връх Васильов (1490 м).

Почвите в района на шипковското землище са твърде разнообразни. Най-разпространени са кафявите горски почви, които обхващат високите части на южните гористи хълмове и билата около селото. Заети са с овощни градини,

ниви, ливади и пасища. По южните склонове на землището са разпространени сивите горски почви, а по най-високите билни части се срещат планинско-ливадните почви. Край реките има и алувиални почви. Всички почви се отличават със своя тънък слой, с малко хумусни вещества и недостатъчна влага поради големия наклон. Върху тези почви най-добре виреят сливи, ябълки, круши, малини, картофи.

Видове почви в декари и заетостта им с растителни видове към 1989 г.

Видове почви	Ниви	Овощни градини	Ливади	Пасища
Светлосиви горски почви (СГП)	52	192	70	16
СГП – слабо и средно ерозирали	91	931	478	435
СГП – средно и силно ерозирали	40	1413	1597	1569
Кафяви горски почви	580	2365	4963	6064
Планинско-ливадни	–	–	–	568
Алувиални	113	77	40	119
Всичко	876	4980	7148	8771

Според устни предания първите заселници нарекли селището Шипково по името на преобладаващия в местността шипков храст¹⁸. Сведенията за миналото на Шипково са оскъдни, но доста следи в землището говорят за ранно усвояване на района. В местността **Градът** има следи от съществуването на селище, чието население ползвало вятърна мелница. И днес част от местните жители наричат района **Ветрилшкът**. Останки от крепостна стена личат в местността **Калето**, а между нея и местността **Градът** се намират **Латинските гробища**.

Народната памет съхранява спомен за селище, съществувало преди падането на България под османско владичество. При нашествието на османците то било опожарено, а населението – прогонено. Според жителите на сегашното село става въпрос за Старо Шипково. Като доказателство, освен легендите, се привеждат следите от стари гробища и откритите стари коренища на сливови дървета в местността **Раздола**.

Днешното село Шипково възниква около 1630 г. Преданието твърди, че пръв на мястото на Старо Шипково се заселва дядо Доко Белякът¹⁹. Той идва от Беломорието и намира благоприятни условия за развитие на скотовъдство. След Чипровското въстание се преселват Дисаните (от Зайчарско), Шоканите (от Златица), Чолдарите²⁰. По-късно от Софийско се преселват Цалусцуците, от с. Терзийско – Боровци, от Ново село (днес част от гр. Априлци) – Кордоловци, от Пловдивско – Карапенчовци. Има още преселници от Тетевенско, от

с. Черни Осъм, от с. Савек (Македония), от Кнежа (дн. с. Балканец). Тези родове се установяват на мястото на старо Шипково, известно днес и като Горно Шипково.

Заселването на Долно Шипково започва в началото на XVIII в. Най-старите родове са Стоенчовци и Дриловци, дошли като овчари от Троян. Преселници от Украйна поставят началото на рода Краевци. Доневи са от с. Чифлик, но най-много са преселниците от Троян – Ванковци, Кметовци, Казълски.

От седем къщи в края на XVII в., Шипково посреща Освобождението с около 100 къщи и население около 800 души. Броят на населението през различните периоди се илюстрира от следната таблица²¹:

Година	1900	1920	1934	1946	1956	1965	1980	1999
Брой на населението	1342	1658	1945	2008	1855	1561	1580	935

За последните сто години най-много раждания (63) са регистрирани през 1919 г. Данните за раждаемостта от 80-те години на XX в. до днес показват стремително понижаване, като от 1995 г. насам в селото не е родено нито едно дете. Налице е процес на стареене на населението.

От възникването на Шипково основни отрасли на стопанството са животновъдството, овощарството, земеделието и развитието на някои занаяти (ковачество, абаджийство, грънчарство, дървообработване, въглищарство).

След Освобождението земеделието се развива бавно и без особени успехи. Прилага се двуполната система на засяване – смяна на житни култури с царевица и картоф, а отделни участъци се оставят за орници. Увеличаването на обработваемата земя става за сметка на горите, които непрекъснато се опожаряват и изкореняват. Нивите по стръмните склонове (особено по Степанка, Страната, Раздола, Венеца) се изтощават много бързо и ерозират. Постепенно картофът се превръща в предпочитана култура. Отделните домакинства задоволяват с него личните си нужди, използват го за размяна срещу пшеница (или царевица) или го продават на пазара.

След Първата световна война овощарството се превръща в основен стопански отрасъл за с. Шипково²². Първоначално засяването на овощни насаждения става разхвърляно около дворовете на къщите, но много скоро се обособяват комплексни овощни градини в местностите Крушево, Конски дол, Пътни дял, Краището. Основите на модерното овощарство се поставят през 1927 г., когато се формират курсове по агрономство, ръководени от околийския агроном на Троянска околия.

Животновъдството заема важно място в стопанството на селото. Всяко семейство се стреми да притежава известен брой домашни животни, които са източник на основни хранителни продукти. Овцевъдството е най-добре развито. Стопаните притежават средно по 20–25 овце. За разлика от другите пла-

нински селища тук липсват големите стада, собственост на един човек. Обикновено няколко стопани комплектуват стадата си и ги изкарват по високопланинските пасища на Балкана, Васильовската планина, Турлата. Стопаните с малко овце ги пасат по мерите около селото.

За подобряване на животновъдството в селото през 1927 г. към общинското управление се изгражда скотовъдна комисия.

Промишлеността в стопанската структура на Шипково е много слабо застъпена. До първата половина на XX в. се развива основно т. нар. домашна промишленост (производството на шаек, преработката на селскостопанска продукция). Единственото по-модерно предприятие е построената през 1942 г. дървообработваща фабрика (национализирана през 1947 г.).

След 1930 г. в Шипково се появяват занаятчийи, които разчитат на доходи само от практикувания занаят. До този момент занаят се упражнява само когато няма напрегната земеделска работа, макар че много мъже официално се определяли именно като занаятчийи. През 1905 г. например в селото има 19 грънчари, 11 ковачи, 9 шивачи, 5 дърводелци-строители, 3 бояджии, 1 казанджия, 3 кацари, 2 обушари, 6 кръчмари, 2 бакали²³. На 9 септември 1944 г. в селото има 4 ковачи, 2 коларо-железари, 7 шивачи, 2 обушари, 1 грънчар, 1 кацар. Именно те образуват през 1946 г. Общото занаятчийско сдружение²⁴.

Коренна промяна в стопанския живот на селото настъпва с образуването на ТКЗС. Площите за земеделски култури се намаляват за сметка на овощните градини, защото от овощарството хората продължават да получават сравнително най-големи парични постъпления. Съществено намалява броят на домашните животни. В началото на 1957 г. в селото има 7000 овце, 180 кози, 48 крави, 504 свине²⁵. С масовизирането на ТКЗС през 1958 г. и с определяне броя на домашните животни, които отделният кооператор може да притежава, броят на добитъка продължава да намалява.

ТКЗС в с. Шипково е учредено на 11 август 1957 г. в присъствието на 240 души от живеещите тогава в селото 1855²⁶. И тук образуването на ТКЗС е посрещнато като цяло с неодобрение. За това говорят спомените на преки свидетели, според които извършеното през 1958 г. масово коопериране става насилствено²⁷. Пълна масовизация на стопанството е постигната през 1964 г.

Според решение на Окръжния комитет на БКП в Ловеч през ноември 1958 г. се обединяват стопанствата на селата Шипково, Бели Осъм, Чифлик и Терзийско. Това ново преструктуриране среща психологически отпор на населението, породен от необходимостта да се работи в границите на чуждо землище. Въпреки твърдението, че земята е обща, селяните продължават да боравят с категории „свой“ и „чужд“. Вечните спорове за земя между хората от Шипково и Чифлик²⁸ в периода на обединеното стопанство се трансформират в твърдото убеждение, че едното село се облагодетелства за сметка на другото. Работейки в мерата на *чуждото* село, селянинът вярва, че така ощетява *своето*.

Особена важност за живота на всяко селище имат транспортните връзки.

Село Шипково е оградено от реки и планински възвишения и поради това положение дълго време е изолирано от останалите селища на Троянския край. Ако преди Освобождението това до известна степен съхранява селото от грабежи и спомага за сравнително спокойното му съществуване, след Освобождението липсата на удобни пътни връзки се превръща в пречка за неговото развитие. Въпреки че се намира само на 18 км от Троян, до средата на 20-те години на XX в. връзката на Шипково с Троян се осъществява по обикновена конска пътека, която пресича р. Ръждавец. Над реката нямало мостове. Хората преминавали през брод в района на Долно Шипково и махала Шолевци на с. Терзийско. При пълноводие и увеличаване нивото на реката пътуването се преустановявало. Сегашият път Шипково – Троян е построен през 1926 г. През същата година са изградени железобетонните мостове под селото и в Долно Шипково, а през 1931 г. – мостът за Ковачевиц. Постоянното поддържане на транспортната връзка Шипково – Троян е в пряка зависимост от развитието на курорта Шипковски минерални бани. Асфалтрането на пътя Троян – Шипковски минерални бани става през 1965 г.

В началото на века основно транспортно средство са каруците. Помнят се имената на първите кираджии каруцари – Вачко Костов и Иван Раев, които си купуват каруци през 1910 г. Те извършват превози не само до Троян, но и до Ловеч, Севлиево, Свищов. През 1912 г. започва да пътува файтон от Троян до Шипково и обратно. През 1932 г. нуждата от удобен всекидневен превоз се решава от Петко Ралчев и Лалю Петков, които купуват 18-местен „Фиат“ и започват превозването на пътници по линията Шипково – Троян – Шипково по един път на ден. Така е до 1936 г., когато 18-местният автомобил е заменен от две 7-местни коли и една 5-местна, които обслужват Шипково до 1946 г.

В началото на 20-те години на XX в. започва подобряването на вътрешно-селищните улици. Поставянето на каменната настилка и валирането на трошената става окончателно в началото на 40-те години.

През 1943 г. е създаден комитет за електрифициране на селото. Закупува се динамомашина; забиват се дървени стълбове; опъват се проводници, добити от медните съдове на шипковени²⁹. Първите електрически крушки светят по два-три часа вечер и по един час сутрин. След 1948 г. Шипково е свързано чрез далекопровод с Троян. Електрифицират се всички домове в Горно и Долно Шипково и в курорта Шипковски минерални бани. През 1956–1957 г. дървените стълбове на далекопровода са заменени с железобетонни. С такива се подменят и стълбовете в селото в периода 1957–1964.

Първите водоизточници за хората от Шипково са кладенците и уличните чешми. Известни са Бояджийската чешма, Дудякът, Василковската чешма, Марковото чучурче. С увеличаване броя на населението тези водоизточници стават недостатъчни (а и неудобни), но едва от 1955–1956 г. започва водоснабдяването на частните домове чрез изграждане на водопроводна мрежа.

Оформянето на селищното пространство и благоустройството на селото пре-

минава най-общо през три етапа. Първият етап започва от създаването на селото до 1920 г. Характеризира се с безпланово строителство. Къщите са в близост една до друга. Неголемите дворове се надробяват на още по-малки, защото като правило бащата предоставя на сина си място от своя двор за строителството на нова къща. Скоро семействата по родове започват да изграждат къщи в имотите, които обработват. Строят се т. нар. колиби, които много често са по-удобни и широки от къщите в селото. Като неголеми родови махали се оформят Дисанските, Райовските, Йовчовските, Кольовските, Ивановските, Василковските, Краевските и Кацарските.

Първото измерване на имотите в Шипково е направено през 1903 г., тогава е отправено и искане за изработването на регулационен план. Той става факт през 1920 г. Някогашните пътечки се оформят в нешироки улици. Обръща се внимание и на общественото строителство. През 1925–1926 г. е построен общинският дом, през 1936 г. сградата на училището (която се използва и днес), през 1939–1941 г. – банята. От 1908 г. главната улица на селото има почти сегашния си вид.

След 1944 г. се прави подобрене на уличната настилка, оформят се двете малки площадчета пред читалището и сградата на кооперацията. Асфалтирана е главната улица. След 1968 г. се укрепва теренът покрай реката и Брегът. Последователно са изградени читалището (1960), кооперативният дом (1966), детската градина (1979).

Особено място в селищното пространство заема църквата „Възнесение Господне“, построена през 1858 г. Предвид теренните дадености църквата е разположена в края на селото и заедно с гробищата изгражда ансамбъл, който затваря външния кръг на селището. До построяването на църквата старите гробища са били срещу сегашния мост на Малката река. До края на XVIII в. отделните родове погребват мъртвите в близост до домовете си, липсват общоселски гробища.

В административно отношение от 1887 г. до 1959 г. Шипково е самостоятелна община. През периода 1960–1979 г. е съставно село в Белоосъмска община³⁰. След 1979 г. е кметство в състава на Троянската селищна система. Долно Шипково е отделна махала до 1974 г., когато е обединено с Шипково³¹.

Курортът Шипковски минерални бани има специфично присъствие в живота на с. Шипково. Още преди Освобождението минералната вода е позната на хората, особено на онези, които имат имоти по долината на Малка река³². Възрастни хора разказват, че поради високата температура на водата Малка река никога не замръзвала. Шипковени започнат да използват минералната вода за лечение през 1912 г., когато общината прави малък басейн с размери 4/4 и дълбочина 1 м. Достъпът до него е свободен. През 30-те години на XX в. са построени два покрити басейна – единият за мъже, а другият за жени. Водата през тези години се ползва чрез отдаването на търг. През 1935 г. по законен ред общината става собственик на минералната вода. След 1941 г. шипковските минерални води стават известни в цялата страна. През тази година е отворена

модерна за времето си баня, която привлича много туристи. Започва развитието и на хотелиерството. Още в 1919 г. Кино Пеловски построява малка двуетажна къща, където дава десетина легла под наем. През 1925 г. той прави нова къща – хотел с 30 легла на втория етаж и нарове на първия етаж. До края на 30-те годни хотели откриват още Кръстю Балкански, Кръстю Кинов, Минко Рачев, Петко Рачев, Петко Пеловски, Калю Дисански. След 9 септември 1944 г. те са национализирани и превърнати в почивни домове на различни предприятия.

Днес Шипковски минерални бани разполагат с около 1200 легла на фирми и ведомства и около 1700 легла в частни квартири³³. Именно развитието на туризма дава препитание на селото, което се утвърждава като планински курорт и постепенно скъсва с традиционните за селянина възможности за препитание.

СЕЛО ОРЕШАК, ТРОЯНСКО

Село Орешак е разположено в горната част на долината на р. Черни Осъм и отстои на 7 км югоизточно от Троян. Макар и непосредствено в полите на Балкана, средната надморска височина на селото е само 470 м. Това месторазположение, съчетано с обширните широколистни гори, определя и благоприятния умерено-континентален климат. Землището на Орешак обхваща площ над 3600 ха³⁴. Нивите са разположени в местността **Лъката**, покрай река Черни Осъм. Ниви има и в местността **Осена**. Те са оформени чрез изсичане на осенови дървета, откъдето районът е получил името си. При влизането в селото, отляво на главния път Троян – Орешак – Черни Осъм са зеленчуковите градини или както ги наричат орешачани „бостани“. Овощните градини са разположени в местността **Цветка** – непосредствено над постоянния панаир – изложба на народни художествени занаяти. Ливадите са в местностите **Чукара**, **Драката**, **Ливадето**, като Ливадето е било и хорището на селото. С гори са обрасли **Бевевската кория**, **Ганковската кория**, **Зелениковец**³⁵.

Според преданието на мястото на днешния Орешак имало дъбова гора и лещаци. Причина за възникването на селото става основаването на Троянския манастир „Успение Богородично“ (ок. 1700 г.). Съхраняваната в манастира чудотворна икона на св. Богородица Троеручица привличала много поклонници, някои от които харесали мястото за заселване. Голяма преселническа вълна от Дряновско има по време на кърджалийските размирици. Около манастира се оформя най-старата част на селото. И днес къщите тук са най-гъсто застроени. Районът се нарича **Кичура**, защото многобройните орехови дървета, по думите на местните жители, се открояват сред останалата растителност като кичур. Ореховите дървета дават и името на новото селище.

За гледането на добитъка се обособяват специални „дайлии“ по околните хълмове. Около тях постепенно започнали да се създават отделни махали, между които **Баба Стана**, **Хасъмски**, **Братков рът**.

Цялото село се състои от осем махали, разположени в рамките на 4 км пок-

рай пътя Троян – Орешак – Черни Осъм. Това е и главната улица на селото. През селото минава и пътят от Троян за Севлиево и Габрово.

Прави впечатление, че къщите са застроени от двете страни на главната улица. Това е свързано със занаятчийската специфика на Орешак. Почти всяка къща, освен дом е и работилница. Посоченият начин на застрояване дава възможност да се виждат изложените стоки. В тази връзка и дворното пространство е разделено на *преден* и *долен двор*, като между тях има дървена преграда. В предния двор се изгражда къщата. Мястото, избрано за строеж, трябва да е равно, без влага, по възможност – слънчево. Къщите в селото са двукати. Споменатият долен двор е мястото зад къщата. Там се намира оборът, плевникът, кочината. Някои стопани оформят в долния двор и т. нар. бостан, където отглеждат зеленчуци и овощни дръвчета.

Населението на Орешак още от основаването на селото се препитава главно чрез изработването на занаятчийска продукция. Най-старият практикуван занаят е грънчарството. Висококачествена глина се добива от хълма **Пречник**³⁶. Голямо развитие имат кожухарството, столарството, стругарството, кацарство, а от 20-те години на XX в. и пирографията. Своята продукция майсторите от Орешак предлагали в Турция, Египет, Италия, Австрия. Населението на селото винаги е било отворено към новото. Така се оформя представата за Орешак като за модерно и богато село³⁷.

Като добавъчни поминъци се обособяват овощарството, пчеларството и дребното животновъдство.

През 1897 г. е основано селското читалище. До началото на 90-те години на XX в. то е изключително авторитетна културна институция³⁸.

През 1939 г. селото е електрифицирано. Оттогава до 1992 г. действа кино-салон.

За развитието на селото спомага и фактът, че още от 20-те години на XX в. то е известен курорт³⁹.

Подобно на съседното село Черни Осъм и за с. Орешак Троянският манастир е неразделна част от ежедневието. Манастирската църква е възприемана като *своя църква*, а храмовият празник на манастира (Успение на Пресвета Богородица) – като празник на селото. Неслучайно за Голяма и Малка Богородица се устройват големи панаири. Според самите местни жители тези панаири са съществен фактор за издигането на селото в културно и стопанско отношение. Всеки неделен ден и до днес пред манастира става пазар, където се стичат хора от всички троянски села.

Село Орешак има сравнително стабилно демографско развитие: през 1934 г. наброява 1986 жители; през 1946 г. – 2172; през 1985 г. – 2603; през 1992 г. – 2396, а към октомври 1999 г. в селото постоянно са регистрирани 2447 души⁴⁰. По всеобщо мнение Орешак е *престижно село*. Неговото население и в миналото, а и днес е най-богатото в Троянския край. Стабилните доходи се дължат на туризма, добрия пласмент на занаятчийската продукция и не на последно

място – на наличието на индустриално производство. Още през 30-те години на XX в. са изградени т. нар. мармаладена фабрика и содо-лимонената фабрика на братя Дренски. През 1943 г. в селото заработва „ликьорената“ фабрика „Троянка“. Днес по-голямата част от функциониращите предприятия се занимават с дървообработване и производство на мебели. Особено печелившо е мебелното предприятие „Олимпия“ – ООД, което произвежда мебели от масив за цялостно обзавеждане на дома.

Населението на Орешак смята за неразделна част от живота на своето село и съседното село Патрешко. В административно отношение Патрешко е самостоятелно село, но стопански и културно е част от Орешак. Двете селища имат тесни „брачни“ взаимоотношения; хората от Патрешко също се черкуват в църквата на Троянския манастир и празнуват като общоселски празник Голяма Богородица; една част от махалите на Патрешко почти са се слели с Орешак. Самото Патрешко се състои от надлъжно разположени махали, носещи имената на първите заселници – Спасовска, Миховска, Цоневска, Далешка, Димовска, Мачковска. Сега в селото живеят 89 души.

СЕЛО РАЗПОПОВЦИ, ЕЛЕНСКО

Село Разпоповци се намира на 3 км от гр. Елена. Тази близост до града е една от причините селото да загуби своята административна и поселищна самостоятелност. През 1972 г. Разпоповци става квартал на Елена, а през 1980 г. се превръща в улица „Разпоповци“. Днес на територията на бившето село живеят постоянно 50 души⁴¹, които продължават да се наричат помежду си „разпоповчани“ и категорично отказват да се примирят с факта, че тяхното село на практика вече не съществува. Самочувствието на разпоповчани се поддържа от миналото на с. Разпоповци, което по всеобщо мнение е било едно от най-развитите села в Еленския край⁴².

Според легендата селото възниква през османския период като за негов създател се приема поп Мартин от с. Батин. Ето легендата, разказана от Христо Търсанков, жител кореняк. „Поп Мартин имал много красива попадия, която харесал Манук бей от Търново. Бейт поканил поп Мартин и попадията да му гостуват. Те отишли и като станало време да си ходят двама гавази хванали попа, изгонили го, а попадията останала в харема на бейа и му станала любима жена. Поп Мартин решил да си отмъсти, за целта се свързал с Вълчан войвода и двамата измислили план да отвлекат попадията. Вълчан войвода изпратил брат си да стане прислужник на попадията. Тя обаче отказала да се върне, защото ѝ било харесало в бейските сараи. Поп Мартин не искал да се примири. Преоблякъл се като турчин, написал едно писмо на Манук бей, в което се казвало, че уж за добра служба бейт го повишават в чин и в срок от един месец трябвало да се премести край Одрин. Приносителят на писмото щял да придружи бейа, защото пътищата били пълни с разбойници. Манук бей се поблазил от

предложението, натоварил жените си, имуществото си и потеглил. Щом навлезли в гората, изкочили хората на Вълчан войвода, хванали бея и невярната попадия. Поп Мартин предложил да ги зазидат живи в една пещера край Джулюница. После дошъл по нашия край, набучил си калимавката, разпопил се и ни основал селото.“ В местността Черковището се намира оброчен каменен кръст, където в надписа се чете годината 1701. Този оброк се посещава и днес на празника Успение Богородично.

Село Разпоповци се възприема като център на следните махали: Черешов дял (състои се от 19 къщи), Стаматевци (12 къщи), Кринковци (12 къщи), Калининковци (5 къщи), Мъжлечи (8 къщи), Костадинчовци (5 къщи), Славовци (5 къщи) и Кукуда (5 къщи). Сега в Черешов дял живее само дядо Иван Шилото, в Стаматевци – Иван Контрата, в Кринковци – Минчо Димитров, в Кукуда – Иван Василев. Останалите махали са напълно обезлюдени. Разстоянието от махалите до селото е 4 км, единствено махала Мъжлечи е по-отдалечена (на 8 км).

Населението на Разпоповци до края на 40-те години на XX в. се занимава главно със занаятчийство и градинарство – гурбетчийство. Именно градинарите се превръщат в новатори за селото – „каквото прогресивно са виждали навън веднага го превръщали в свое ежедневие“⁴³. По тяхна инициатива (а и в съперничество с Елена) през 1875 г. е построена селската църква „Св. Никола“, която има внушителни за времето си размери⁴⁴. Строителството на църквата се извършва само за две лета, като участва цялото село. През 1931 г. в част от църковния двор е построено селското училище, което просъществува до 1964 г. В училищната сграда се помещава и читалището. Именно то е голямата гордост на разпоповчани и е 226-ото от 4800 читалища, основани преди Освобождението. Читалището се превръща в център на поселищния живот. То построява чешмата на площада и чешмите по махалите; поддържа пътищата до високите части на землището; занимава се с благоустройството на селото. Читалището набира средства от театрална дейност и от доброволни дарения⁴⁵.

Селото е водоснабдено през 1928 г., а през 1951 г. е електрифицирано. Планировката на селото е променена през 80-те години. Във връзка с честването на 1300 години българска държава е взето решение за строителството на нов мост през реката. Мостът става по-висок и се налага да бъде „повдигнат“ центърът на селото. Променена е и централната улица, като за такава е обявено шосето, свързващо Елена с Горна Оряховица и практически днешната централна улица минава през задните дворове на къщите.

Театралната дейност е отличителната черта на с. Разпоповци. Първото театрално представление се е състояло през 1881 г. За основоположници на театъра се приемат Петко Коев и Димитър Мирянов. Отначало в пиесите играят само мъже, но много скоро се включват и жените. Първите жени – самодейни актриси са Кина Коева и Невена Мирянова. Цялото население на Разпоповци участва в представленията. И днес в Еленския край по-старите жители определят Разпоповци като „село от артисти“.

Селото е някак по-различно сред околните села може би и поради факта, че от него са излезли 84 учители, редица художници, артисти, лекари. Въпреки че днес Разпоповци е само улица на град Елена, живеещите там продължават да го възприемат като отделно селище – „Макар да ни водят еленчани, ние си оставаме разпопчани!“ Сформиран е и инициативен комитет за връщане самостоятелния административен статут на Разпоповци.

СЕЛО ДОБРОМИРКА, СЕВЛИЕВСКО

Село Добромирка се намира на 400 м надморска височина в полите на Севлиевския Балкан между три утвърдени градски центъра: на 17 км източно от Севлиево, на 21 км северозападно от Павликени и на 35 км западно от Велико Търново. Селото е разположено в долина, заградена от хълмове. На юг това е хълмът **Гладник**⁴⁶, на запад – **Карадорук**, на север – **Калугерова чука**, на изток – **Цеков баир**.

Землището му граничи със селата Младен (бившето Букорово), Крушево, Богатово, Идилево, Буря (бившето Малкочево). До създаването на ТКЗС (края на 1948 г.) землището на Добромирка обхваща площ от 28 452 дка, от която 19 580 дка ниви, 1643 дка ливади, 6048 дка гори и пасища, 326 дка овощни градини и 855 дка други земи. Тази земя е разпределена в 175 местности.

Селото спада към събрания тип селища, като централната махала е Чаршията, а останалите махали носят имената на заселилите ги родове. Такива махали са Дребска, Цековска, Коритарци. Между махалите е трудно да се прокара точна граница. Само **Чаршията** се откроява ясно, през нея минава главната улица; там е общината, църквата, здравната служба, няколко кръчми.

Първоначално селото било в местността **Юртлука**, намираща се на 3 км южно от сегашното селище. През тази местност минавал главния път Свищов – Дряново – Габрово и селото било често ограбвано. Населението било принудено да напусне това „вървище“⁴⁷. Друга причина била липсата на достатъчно водоизточници и разположението на обработваемите земи предимно в северна посока. Така селото е изместено и заема сегашното си местоположение. На старото място остават юртовете (дворовете), които предават името на местността и постепенно са превърнати в ниви и ливади.

За името на селото има две версии. Едната твърди, че селото е наречено на първите си заселници – брат и сестра Добри и Мирка. Според другата версия някой си болярин Добромир властвал над тези земи и дал името си на селището⁴⁸.

След османското завладяване селото се числи към Никополския санджак. През 1428 г. се появява в регистрите с 1 турско и 75 български домакинства. В списък за събрания поголовен данък (джизие) от немюсюлманите на вилаета Търново от 1618 г. Добромирка е упомената с 50 български домакинства. След тази година се споменава като изцяло турско село. Има предание, че около

1700 година тукашните българи са потурчени като възмездие за убийството на турски чиновници. Според друга версия и малкото останали българи се изселват след като при Кална кория през 1868 г. турците разбиват четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа⁴⁹.

Село Добромирка посреща Освобождението с изцяло турско население. Според данни от първото официално преброяване на населението в Княжество България, проведено на 1 януари 1881 г., в Добромирка живеят 2129 души турци и 27 българи (предимно временно заселили се търговци и чираци). Започналото изселване на турците предизвиква масово преселване на българи от Балкана. На 10 април 1881 г. в селото се преселва от Габровско първият български род на Нено Ганчев – Косовеца. През същата година идват и Ганевци от с. Съботковци (Габровско), Гуневци – от с. Костенковци (Габровско), Бегликчиеви – от с. Мичковци (Габровско), Проиновци – от с. Тодорчетата (Габровско), Белчеви – от Гостилица (Дряновско), Мутафчиеви – от с. Ловни дол (Севлиево)⁵⁰. През 1887 г. в селото живеят 1542 българи, 44 турци, 3 цигани⁵¹. От 1893 г. там вече няма турци⁵². Статистическите данни за броя на населението са следните:

Година	1900	1910	1920	1934	1946	1956	1965	1972	1985	1999
Брой жители	2249	2543	2788	3219	3045	2784	2150	1761	1560	1200

Стопанството на с. Добромирка е тясно свързано със земеделието, което се възприема като основен поминък. За това благоприятства и климатът, характеризиращ се с обилни пролетни и есенни дъждове и дебела снежна покривка. На полето работят предимно жените, мъжете са пръснати по големите градове като строителни работници. Като добавъчни поминъци се развиват бубарството, пчеларството, зеленчукопроизводството. Животновъдството е само за домашни нужди, предпочитат се главно крави и по-малко биволи. Основният поминък на първите преселници след Освобождението – овцевъдството, е позабравен⁵³.

Благоустройството на селото започва от средата на XX в. Главната улица и тази към училището са покрити с чакъл през 1945 г. Асфалтирането на селските улици започва през 60-те години. Селото е електрифицирано на 7 април 1941 г., а общ водопровод е прокопан през 1965 г. В периода 1966–1969 г. е построена и пусната в експлоатация селската обществена баня. На 5 януари 1911 г. е открита пощенска станция.

Особено място в живота на селото заемат читалището, училището и църквата. Още в 1895 г. е основано читалище „Напредък“. През годините то се налага като център на културния живот. От 1920 до 1927 г. в Добромирка съществуват две читалища: на учениците – „Димитър П. Попов“, и на възрастните – „Напредък“. През 1927 г. те се обединяват и образуват Народно читалище „Пробуда“. Читалището издавало и свой печатен орган – месечният вестник „Периодичен читалищен лист“. През 1936 г. читалището купува немски радиопарат „Филипс“ и гласът на радиото се чува за първи път в Добромирка. Село-

то е радиофицирано през 1952 г. От 6 май 1980 г. читалище „Напредък“ е преименувано в Народно читалище „Пеньо Пенев“⁵⁴.

До края на Първата световна война в Добромирка не съществува специализирана медицинска помощ. В 1920 г. е създадена здравна служба, която се помещавала последователно в къщите на Умниковци, Кисьовци, Ланджеви, Карапеневи. През 1949 г. е завършено строителството на здравен дом.

Жителите на селото пренасят строителните традиции на Габровския и Дряновския край⁵⁵, но предвид местните теренни дадености къщата и дворното пространство имат и някои особености. Всяка къща има голям двор (1–2 дка), разделен на две. В т. нар. малък двор е разположен домът, около който е домашната градина, в която се сеят зеленчуци. Малкият двор е отделен от големия. В големия двор се помещават житният хамбар, царевичният хамбар, кошарата, кочината, плевникът, курникът, дръвникът. Почти до края на 30-те години на XX в. къщите се строят в дъното на двора. Днес те са до самата улица, като повечето са с югоизточно изложение.

Относително съхранена е традицията къщите на синовете да се строят около бащината. Така например Бейковски род има 11 къщи; Цековски род – 4 къщи; Дребски род – 9 къщи; родът Гиргинови – 6 къщи.

ТКЗС е учредено на 31 октомври 1948 г. От 1958 г. става ОТКЗС, от 1965 г. – ДЗС, през 1970 г. минава към АПК „Столетов“ (Габрово), а от 1976 г. до ликвидацията си през 1992 г. се числи към АПК „Росица“ (Севлиево).

В наши дни стопанската структура на Добромирка се характеризира с отглеждането на земеделски култури и с ежедневни трудови пътувания до близките градове. С цел търсене на работа се наблюдават и трайни изселвания в града. Сред околните села Добромирка се възприема като богато село.

СЕЛО БЕБРОВО, ЕЛЕНСКО

Интересът към селото е предизвикан от факта, че то е с продължително историческо съществуване. Това дава възможност да се проследят в развитие някои от особеностите на планинските села в България и да се открият структурно-функционалните причини, пораждащи промените в селския живот.

Село Беброво се намира на около 500 м надморско равнище, на 12 км североизточно от гр. Елена. Застроено е на двата бряга на Бебровска река⁵⁶. Поради стръмните наклони и каменист терен къщите на места са струпани на гъсто, на места са пръснати, но почти всички имат южно изложение.

Землището на с. Беброво граничи на изток с това на с. Константин, на юг – със землищата на селата Палици и Марян, на запад – със с. Дединци, на север – със с. Средно село.

От север и юг селото е притиснато от височини. Една част от тях са покрити с гори и борови насаждения, друга – с ливади, ниви, малки овощни градини. Известна е **Високата корня** – малка горичка, където пребивавал щабът на рус-

ките войски в 1877 г. Сега там е гробището на махала Бялковци. Западно от селото е т. нар **Усойна гора**. С гори са заети и местностите Сомова Орман, Габрова кория, Чибуклука. Югозападно от селото е местността **Свети Четридесет**, където са открити останки от средновековен манастир. Друг средновековен манастир, наречен „Св. Никола“, е бил югоизточно от селото в местността **Кира поливада**, където днес основно са селските ливади. С ливади е зает и **Чокур Чапр**. Там минава общинската граница със с. Константин. Интересни местности са **Хинданите** и **Селишки дол**, където през османския период имало малки селища. Местността **Черковното** е в източна посока. Обхваща над 300 дка ливади, пасища и ниви, които след Освобождението са предоставени на църквата. Местността **Йовина пътека** (северно от селото) в миналото била мера за паша на добитък, днес е борова гора. В местността **Гръстяка** сеели коноп (гръсти), имало и зеленчукови градини. От имената на някои местности ясно личи, че са били родови имоти. Такива са **Славчевата къшла**, **Хаджипоповото**, **Хаджистаневото**, **Дядовият Христов Хазмак**, **Станювата кория**.

Заселената площ на с. Беброво е дълга около 2,5 км и широка около 1,5 км. Центърът на селото се оформя от селския площад. До края на 20-те години на XX в. негова отличителна черта е селският геран. До площада е паркът, който заема мястото на някогашното хорище. Западната камениста част на селото се нарича **Кампкя** – заема пространството от старото училище до гробищата. Вътрешноселските махали носят името на рода, който пръв ги заселва. В южната част на селото са **Фарашка** и **Танчевска махала**. Северно от църквата е разположена **Кършовска махала**. В източната част на селото е **Векиловска махала**. Почти централни са **Сапунджийска** и **Балабанска махала**.

Според преданието Беброво е заселено с българи от Търново след покоряването на средновековната българска столица от османците. В подкрепа на това може да се изтъкне сходството на бебровския говор с търновския, което открива проф. Любомир Милетич⁵⁷. Името на селото – Беброво, се извежда от старобългарската дума „бебрь“ т. е. бобър. Тъй като бобърът отдавна е изчезнал от нашите земи (а заедно с него и името му), се прокарва аналогия (макар и формална) между старинността на названието и старинността на селището. Подобно тълкуване на името на селото оставя и Константин Иречек⁵⁸. Беброво се среща в османски документ от 1643–1644 г. Намира се в списъка на 70-те търновски села с изцяло българско население, т. е. селища, оцелели от Средновековието и продължили съществуването си и през османския период⁵⁹. В 1860 г. Беброво става околийски център. През 1876 г. в Бебровската нахия са включени повече от 36 малки села и махали с население от 11 901 българи и 5930 турци; самото Беброво брой около 2000 души⁶⁰.

По време на руско-турската война от 1877–1878 г. селото е опожарено от башибозуци на 7 август 1877 г. Населението търси спасение чрез бягство и се завръща едва през май 1878 г. На „общ сбор“ е взето решение селото да се

изгради отново на старото място⁶¹. Населението на около 60 къщи, водено от Петър х. п. Димитров, се отделя и изгражда новите си домове на територията на изоставеното турско село Ахметлии. Новото село е наречено Константин. Родове, преселени в с. Константин, са: Карабаджаклови, Карасимеонови, Карачорови, Кюприбашеви, Доброславови, Даскалови, Моллови, Янгъзови, Трошеви, Комитите, Роглеви, Алтъкови, Грънчарови, Бошнакови, Рибчеви, Сивриеви, Сирмови, Кюлджиеви, Патеви, Кутеви, Фарашеви⁶². Днес с. Константин е второто по големина селище в Еленска община, брои 1251 жители⁶³.

Останалите в старото землище бебровени, след като възобновили домовете си, побързали да съградят отново разрушената си църква. Издигната върху старите си основи, църквата „Св. Георги“ е осветена през 1880 г.

Скоро след църквата е възстановено и училището, което преди Освобождението е едно от най-известните в Еленския край. Унгарският пътешественик Феликс Каниц го определя като „елегантно, посещавано от 200 момчета и 120 момичета“⁶⁴. Днес в бебровското средно училище учат около 90 деца. Традициите на старото бебровско училище до голяма степен е поело училището в с. Константин, където единствено от еленските села има мести учители.

Независимо от новите социално-икономически условия, наложени в българските земи след Освобождението, Беброво запазва положението си на важно търговско-занаятчийско средище почти до края на 20-те години на XX в. Занаятчиите, редом със занаята, се занимават и със земеделие. От старите занаяти се запазват дюлгерството, керемидарството, кожухарството, калайджийството. Една част от населението поддържа старите традиции на бебровските търговци⁶⁵. Постепенно градинарството – гурбетчийство се налага като най-доходно и подходящо занятие за възможностите на бебровени. „На градина“ отиват главно мъже. Жените, които остават в селото, се занимават с примитивно земеделие и скотовъдство. Отглеждат говеда, биволи, по-малко овце.

В Беброво не се развило промишлено производство. Едва през 20-те години на XX в. малките караджейки са заменени с нови мелници, снабдени с газови мотори и валцови за производството на бяло брашно⁶⁶. Представа за икономическото състояние и социален състав на Беброво към 31 декември 1934 г. дава публикация във вестник „Бебровски глас“. Тогава в селото има 2 мелници, 3 маслобойни, 1 дъскорезница, 1 цигларница, 2 тухларници, 1 грънчарница, 3 фурни, 7 шивашки работилници, 7 обушарски, 5 столарски, 10 ковашки, 1 тенекеджийска работилница, 2 бъчварски работилници, 9 кръчми-бакалници, 1 потребителен кооперативен магазин, 9 манифактурни дюкяна, 2 кафенета и сладкарници. Заетите в изброените предприятия и занаятчийски работилници са 52 души, кираджии на дървен материал за полските села и градове – 16, майстори-зидари – 4, бръснари – 2, държавни, общински и пр. чиновници – 35, пенсионери за прослужено време – 24, адвокати – 2⁶⁷. Към началото на 1935 г. в Беброво има 242 земеделски стопанства, от които 26% са с главно занятие земеделие⁶⁸. По размера на притежаваната земя стопанствата се разделят: до

10 дка – 42 стопанства, от 10 до 20 дка – 50, от 20 до 35 дка – 45, от 30 до 40 дка – 40, от 40 до 50 дка – 22, от 50 до 70 дка – 20, от 70 до 100 дка – 12, от 100 до 150 дка – 4, повече от 150 дка – 4 стопанства⁶⁹. Хората, които обявяват земеделието за второстепенно занятие са: чиновници – 20, занаятчии – 17, търговци – 12, градинари – 10, кираджии – 8, пенсионери – 14, наемни работници – 15⁷⁰.

Самобитно стопанско средище до средата на XX в. е т. нар. бебровски понеделничен пазар. Той е открит през 1903 г. като пазар за добитък (сър пазар). Постепенно се разраства и се превръща в пазар за всичко, което се изнася на един селски сбор или панаир: дъски и железария, обушарски и коларски материали, стоки за столари и мебелисти, семена, земеделска продукция, плугове, кревати и много други неща. Пазарът действал от Петковден до Гергьовден. След кооперирането на селското стопанство обаче той престава да съществува.

Важно място в стопанския живот на Беброво заема кооперация „Надежда“. В началото тя е образувана като Бебровска селска взаимоспомагателна каса на 29 януари 1903 г., регистрирана като „Взаимоспомагателно дружество – Надежда“ – с. Беброво. Дружеството е учредено от 59 души, от които 2 жени. Дейността на кооперацията до 1944 г. включва: доставяне на ценрофуга за пчеларското дружество „Градище“; снабдяване с плугове и бубено семе; през 1906 г. безвъзмездно е предоставено люцерново и детелиново семе; открита е кооперативна млекарница; през 1914 г. е построена сушилня за плодове; в 1918 г. е открит потребителски магазин; през 1938 г. е отворена бакърджийска работилница и бакърджийски дюкян⁷¹. През 1938 г. Управителният съвет на кооперацията взема решение за основаване на Взаимна дирекция за обработка и износ на горска продукция: дървени въглища, дърва за огрев, дъски, трупи. Тази дейност е ликвидирана през 1944 г. В средата на 50-те години кооперацията открива магазини в махалите Петковци, Босевци, Черни дял. На 20 март 1960 г. кооперациите от селата Палици, Чакали и Костел, заедно с търговската дейност на кооперацията от с. Марян, се обединяват с бебровската кооперация под името кооперация „Надежда“ – с. Беброво. По-късно се присъединява и кооперацията от с. Тънки рът. Днес дейността на кооперацията се ограничава до поддържането на няколко магазина.

През годините с. Беброво има следният брой жители: 1891 г. – 807; 1926 г. – 985; 1934 г. – 1032; 1946 г. – 925; 1956 г. – 985; 1965 г. – 732; 1975 г. – 700; 1987 г. – 626; 1999 г. – 529.

Към кметство Беброво спадат следните махали: Черни дял, Попрусевци, Петковци, Босевци, Иванивановци, Бялковци, Ганев дол, Мерилковци, Нейновица, Попска, Чавдарци.

Черни дял отстои на разстояние 3,5 км от Беброво на 750 м над морското равнище. Вероятно възниква през XVIII в. Според преданието тук се преселват от (вече несъществуващата) махала Хиндани двама братя – Черню и Нягол. Черню бил много буен и затова мразен от турците, живеещи в заличената днес

махала Узуновци (намирала се е на около 500 м източно от Черни дял); Нягол, обратно, бил тих, разбирал се с всички. Именно на неговото име турците нарекли махалата – Няголуолар. Заселилите се по-късно в махалата българи почитали като свой защитник Черню; постепенно името Черни дял се наложило в годините около и след Освобождението.

На запад от Черни дял били махалите Селишки дол и Роглев рът – с изцяло българско население, които просъществували до руско-турската война от 1877–1878 г. По време на сраженията из Еленския край жителите на тези махали, заедно с тези от Черни дял, се преселват в с. Стрелец (Горнооряховско). След приключване на военните действия една част от жителите се завръщат и строят къщи на старите основи. Главни поминъци били животновъдството и добивът на дърва.

През различните години Черни дял брои следните жители: 1891 г. – 192; 1926 г. – 194; 1934 г. – 206; 1946 г. – 191; 1956 г. – 142; 1965 г. – 71; 1995 г. – 42.

Съдбоносно за Черни дял се оказва закриването на училището през 1952 г.

Махалите **Попрусевци** и **Петковци** отстоят на 3 км западно от с. Беброво.

През османския период съществуват три махали: Пеювци, Попрусевци (с българско население) и Сийрен махала (дн. Петковци – с турско население). След Освобождението Пеювци се обединява с Попрусевци, а турците напускат Сийрен махала. В изоставената махала пръв се заселва Петко Иванов Ангелов, който дълги години е градинар – газда в Румъния. Той дава и новото християнско име на махалата. Така оформените две махали имали отделни църкви. Петковци обаче не обособили самостоятелно гробище. Смятали, че земята на тяхната махала е осквернена от гробовете на турците, затова приели за свое гробището на Попрусевци. Вече съществувало и брачното сродяване на младите от двете махали. Постепенно Петковци и Попрусевци започват да се развиват заедно. Плод на съвместни усилия е основаването на т. нар. ученолюбиво дружество „Сила“ през 1906 г.; построяването на училище през 1913 г.; водоснабдяването на махалите, съотв. през 1927 и 1928 г. Чрез съвместна дейност на двете махали е построена и читалищна сграда. Идеята се заражда още при основаването на дружество „Сила“, но набирането на средства започва през 1925 г. След като през 1949 г. са събрани 2 млн. лв., се пристъпва към осъществяването на идеята. Старият учител Иван Ралчев подарява място за строежа, извършен доброволно от жителите на двете махали. Читалището е открито през 1951 г.

Общите тенденции за ускорена урбанизация, засилените миграционни процеси и тук довеждат до закриването на училището през 1968 г. Това става причина и последните останали млади хора в махалите да ги напуснат.

Махала **Босевци** е на 7 км западно от Беброво. По предание се знае, че възниква след покоряването на българските земи от османците. През руско-турската война от 1877–1878 г. махалата е запалена от отстъпващите турци. Населението бяга в Лясковец и селата около Горна Оряховица. Завръща се след приключването на военните действия и възстановява махалата на старото място.

Босевци се занимавали предимно с животновъдство, за което свидетелстват многобройните къшли (кошари), разпръснати в района. Такива например са Радиєви, Ходжеви, Обретенови, Пееви и др. Слабо били развити и занаяти като сапунджийство и бакърджийство.

През 1882 г. е построена църквата. Средствата са събрани от разпродадени ниви и добитък, а строителството е извършено доброволно от населението, ръководено от майстор Уста Колю от Трявна. През същата година е построено и училище, просъществувало до 1958 г. Днес махалата е със затихващи функции.

Махала Иванивановци. Според преданието преди около три века тук идват със семействата си двама сродници с еднакви имена – Иван. Те построяват къщи и приемат за име на селището Иванивановци. Махалата постепенно се увеличава по брой на къщите и населението – през 1926 г. брои 24 къщи със 135 жители. Първите заселници се занимават със скотовъдство, но впоследствие с разораване на поляните, мерата намалява и от началото на XX в. главен поминък на Иванивановци става градинарството. Освен градинарите, на гурбет по 9–10 месеца прекарвали още дюлгери, бакърджии, кираджии. Източник на препитание била и т. нар. ромъня⁷². Голям празник за махалата бил Архангеловден, когато близките се завръщали от гурбет.

Днес махалата е електрифицирана и водоснабдена; наброява около двадесетина жители.

Бялковци. Махалата носи името на първия си заселник – Белчо. Той бил мечкар и се славел с голяма сила.

В своето развитие махалата достига 24 къщи, от които сега са обитаеми 6. През 1926 г. населението наброява 114 жители. След това започва да намалява: на 110 – през 1934 г.; на 95 – през 1946 г.; на 79 – през 1956 г. и на 21 – през 1987 г. Жителите на Бялковци се занимавали с животновъдство, земеделие и градинарство – гурбетчийство. Имало също миньори в балканските каменовъглени мини.

Махала Ганев дол получава името си от своя създател. Разположена е на около 2,5 км дължина и обособява три махалички: Долна – с 12 къщи, Средна – с 5 къщи, и Горна – с 15 къщи. Общото население през 1891 г. е 198 души; през 1934 г. – 153; през 1965 г. – 68; 1987 г. – 23; през 1998 г. – 10.

Жените от махалата в миналото се занимавали със земеделие, а мъжете – с градинарство – гурбетчийство и дребна търговия на зеленчуци в София.

Попска махала. Според една легенда махалата е основана от свещеник през османския период. През 1891 г. махалата наброява 77 жители; през 1926 г. има 202; през 1934 г. – 179; 1946 г. – 159; 1965 г. – 83.

Хората от махалата се препитавали със скотовъдство и градинарство. Част от мъжете работели в мините на Балканбас.

Днес махалата има 15 обитаеми къщи, в осем от които живеят цигански семейства.

Махала **Черешов дял** е преименувана през 1950 г. на махала **Чавдарци**. През 1891 г. брой 114 души, след което жителите намаляват на 105 през 1934 г.; в края на 60-те години остават 26, а през 1987 г. – 9. Днес има двајсетина къщи, от които само три са постоянно обитаеми.

Мерилковци е най-малката махала в кметство Беброво. Състояла се от 5 къщи. През 1926 г. там живеели 26 души, а през 1965 г. останали само 4. Махалата е обезлюдена и заличена с указ № 45 от 1978 г. Със същия указ е заличена и махала **Нейновца**, чиито жители се изселили в Елена, Велико Търново, Горна Оряховица.

Направеното теренно-етнографско проучване на различни села от Средна Стара планина поставя няколко основни проблема. На първо място изпъква проблемът за зонирването на селищната площ. Селото се състои от три различни по функции, но взаимосвързани пространствени зони: селският дом и двор, жилищната зона на селото и селското землище⁷³.

В изследвания регион домовете архитектурно се числят към среднобългарския и балканския тип къща⁷⁴, но от средата на XX в. се преминава към унифицирано строителство.

В зависимост от плана и разпределението на постройките селата в Средна Стара планина са купни и разпръснати (колибарски). При купните села застрояването е терасовидно или от двете страни на минаваща през селото главна пътна артерия. Жилищата при пръснатите села се намират по няколко в групи или поединично на значително разстояние едни от други, като в една от групите са администрацията, църквата, училището и читалището⁷⁵.

До Първата световна война селата се застрояват безпланово. Има обаче някои задължителни елементи, които се превръщат в акценти на вътрешноселищното пространство. Един от тези елементи е площадът, който се приближава към геометричния център на селото⁷⁶. Около него се обособява селската чаршия, разполагат се училището, читалището, църквата.

Немислимо е пълнокръвното съществуване на едно село (а и на някои махали при пръснатите села) без селска църква, читалище и училище, чието изграждане е свързано не само с реалните потребности на селските жители, но и с осъзнаването на селото като общност. Българският селянин възприема тези институции като неизменен елемент на битието си. Те се превръщат и в белези на неговата идентичност – най-напред регионална, а след това и национална.

ЦЪРКВАТА заема средишно положение в пространството на селото. Наличието на църква е необходимото условие за авторитета на всяко село. Така например хората от с. Шипково, Троянско, не могли да се примирят с факта, че нямали собствена църква, а църковните обреди извършвали на открито край някое вековно дърво или извор⁷⁷. Към 1856 г. шипковени успели да издействат ферман от Цариград за строителството на своя църква. С дейното участие на

населението и помощта на хората от съседните села през 1858 г. църквата е построена и осветена от Ловешкия владика Иларион. С подобен ентусиазъм се строи и църквата в с. Добродан, Троянско. Тя е осветена на Димитровден 1899 г., който станал денят на доброданския събор и най-голям празник на селото⁷⁸.

Примерите за средишното място на църквата в пространството на българското село са многобройни и красноречиви. Много често в църковния двор се строи и селското училище или се погребват *баишовете* (най-личните хора в селото). Църковната сграда е винаги повод за гордост, църковната камбана винаги е „единствена“, а стенописите и иконостасът – „неповторими“.

Българският селянин осмисля църквата по-скоро като архитектурна даденост, отколкото като институция⁷⁹. Все пак селската църква се възприема като неделима част от Българската православна църква (осъзнавана от народа първо като българска и след това като православна).

Промяна в отношението към църквата настъпва след 9 септември 1944 г. Целенасочената антирелигиозна пропаганда в съчетание с достиженията на науката и техниката довеждат до изграждане на нов светогледен стереотип у българския селянин. При този процес вярата в Бог се заменя от вярата в научно-техническия прогрес. В неограничените му възможности да променя съдбините на хората се вярва толкова силно, колкото преди това в Божията сила и способност да твори чудеса. Новата идеология се опитва да формира и нова ценностна система, и нови критерии на колективен живот. Така най-големият общоселски празник – селският събор (съвпадащ най-често с храмовия празник на църквата), е изместван на важен ден от социалистическия календар, но функциите на събора вече се променят: не се търси благоволенieto на светеца покровител, а празникът се използва за партийна пропаганда. През последните години се забелязва стремеж да се възстанови единението между селската общност и църквата.

УЧИЛИЩЕТО е другата „самоизработена“ институция, продукт на Българското възраждане. Според схващането на селската общност действащото училище е индикатор за активен поселищен живот (т. е. докато има училище, има и село). Състоянието на училищното дело е косвен показател за икономическата активност и демографската динамика на селата от региона на Централен Балкан.

ЧИТАЛИЩЕТО се оказва една по-жизнена институция, защото безпроблемно се адаптира към изискванията на всеки нов период от историята на българския народ и държава. В съзнанието на селянина читалището е полето на неговата културна изява. Самодейните театрални постановки, танцови състави, певчески групи са способ за самоизява на иначе ограничения в духовния си живот български селянин. Читалището продължава да съществува пълноценно и днес, защото, за разлика от църквата и училището, то не е консервативна институция и допуска в себе си много нови форми на културна, стопанска и развлекателна дейност (кинозалони, видеоклубове, дискотеки). Това му позволява да оцелее финансово, а значи и структурно.

Инфраструктурата на изследваните села доказва стремежа на човека да зонира територията, която обитава и усвоява.

Поставяйки в центъра на вътрешноселищното си пространство *църквата*, *училището* и *читалището*, индивидът маркира края на своята жилищна зона чрез *гробницето*. Жилищната зона е последвана от т. нар. зона на градините (обикновено най-плодородните земи от селищната площ, плътно прилепващи до домовете). След нея идва орната зона, следвана от зоната на неорната земя и горите⁸⁰.

Идеалната мярка за повърхност на селското землище е пространство, съобразено с всекидневните трудови движения на хората⁸¹. Обработваемите земи трябва да са на такова разстояние, че да е възможно за труд максимално да се оползотворява светлата част от денонощието. При разпръснатите села в Централния Балкан землището има по-големи размери, тъй като пасишните терени са доста обширни и обхващат значителни пространства. Тези села се характеризират и с преимуществено развитие на животновъдството. Теренните дадености не създават добри условия за земеделие. Все пак земеделието присъства в стопанската структура на селищата, защото за българския селянин „култът“ към земята е висша ценност. Богатството се измерва с количеството притежавана земя. Обработката на земята не е просто поминък, а начин на живот.

Производствената листа на старопланинските села е съобразена с поликултурността на българското стопанство въобще. Отглеждат се различни житни и бобови култури. Значителна част от доходите на населението се формират от овощарството (сливи, ябълки, круши). Въпреки всичко в типично планинските села земеделието е добавъчен поминък. То е основа в стопанската структура единствено на селата, заемащи междинно положение между Полето и Балкана.

Структурата на селото е отражение на промените, които настъпват в дейностите на хората. До голяма степен преобладаващият поминък определя облика на селото. Друга динамична черта, от която зависи типът селище, е състоянието на социалните взаимоотношения. Традициите, нормите и стремежите, оформящи общия ментален живот⁸², определят и формите на контакт (или противостояние) с природата. Понякога, въпреки природните дадености, човекът изгражда селище. Взаимовръзката на човека и природата може да се разглежда и като система от норми и очаквания, чрез които „човешкият свят“ сякаш иска да докаже първенстващото място на идеите и идеалите при формирането на селище. Може би именно заради това Р. Редфийлд определя селото като топография на човешките дейности и идеи⁸³. Селото е не толкова съвкупност от постройките (и други архитектурни елементи), колкото общност от хора, именно животът на селския колектив дефинира селото.

Развитието на селото в Средна Стара планина може да послужи като илюстрация за първостепенната ролята на селската общност при определяне на типа село и поселищен живот. Общността обаче променя своите критерии в зависимост от историческите трансформации на общественото развитие. Същест-

вени изменения в живота на българското село в периода края на XIX и през XX в. настъпват на три пъти. Тези три етапа според К. Рот могат да бъдат дефинирани по следния начин⁸⁴:

1. Време на нахлуващата след Освобождението „европеизация“, която в периода между войните достига и селото.
2. Колективизация и индустриализация на селското стопанство в периода на изграждане на социализма.
3. Започналото след 1989 г. икономическо преструктуриране, изразяващо се в ликвидиране на колективните стопанства.

Освобождението заварва в българското старопланинско село „примитивна действителност“⁸⁵. Селата са хаотично застроени, с криви, тесни улици, без система и ред. Липсват добри пътища; няма поща и почти отсъстват обществени постройки (като изключим сградата на общината). Управляващите, след изграждането на националната държава, желаят да разчупят традиционализма на селското население и да го тласнат напред към мечтаната „европеизация“. С тази цел се предприемат мерки за благоустрояването на селата и подобряването на битовите условия. Така например в изследваните села от 20-те години на XX в. започва изграждането на първите кадастрални планове, оформя се селският център, много училища и читалища се сдобиват със самостоятелни сгради, появяват се нов тип обществени постройки като кооперацията, банката, банята. Инициативите обаче имат половинчат успех, защото централизираната държавна политика влиза в остър конфликт с наследената система от норми и ценности на селяните, основаваща се на обичайното право, локална или регионална автономия, децентрализацията. На практика се получава сблъсък на два коренно противоположни светогледа. Противоречията се оформят на няколко нива: местни нрави и обичаи/ универсализиращ нравствен кодекс; персонифицирани/ анонимни социални отношения; локално самоуправление/ централизъм и др.⁸⁶. За българския селянин, свикнал с общностна идентичност, абстрактното понятие „нация“ не означава почти нищо. Може би поради тази причина у селянина се изработва подчертан негативизъм към държавната институция. Друга причина е и обстоятелството, че селянинът винаги е по-скоро обект, отколкото субект на официалната политика. Така че до 40-те години на XX в. на практика не може да става дума за рационализиране на селскостопанското производство. Ръководно начало остава задоволяването на регламентирани от традицията и обичая (сравнително скромни) потребности⁸⁷. Селската икономика от периода се отличава със следните характерни белези⁸⁸:

- 1) ориентирано към „идеята за прехранване“, а не към печалбата стопанско поведение на членовете на домакинството;
- 2) почти пълна липса на наемни работници;
- 3) стремеж към много широко самозадоволяване;
- 4) труд, ориентиран към субективна оценка за разход и потребление;
- 5) значителна обвързаност на отделното стопанство със социалната организация на селската общност.

Преди началото на Втората световна война настъпват някои промени в архитектурния облик на селата. Появяват се фабричните тухли и керемиди; широките прозорци; циментовите веранди; стопанските постройките започват да се отдалечават от дома. Като причина за това започнало модернизиране може да се посочи и мобилността на планинското население, което поради спецификата на поминъка си извършва постоянни трудови миграции. Новото, видяното навън, постепенно става част от ежедневието. Влияние оказва и превръщането на някои села в курортни (Черни Осъм, Орешак, Шипково), където на ниво личностно общуване по-лесно се осъществява контактът между селския и градския бит. Все пак преди 1944 г. само 18% от селата в страната са електрифицирани, а едва 16% – водоснабдени⁸⁹.

Трансформационните процеси (индустриализация, аграрна модернизация, урбанизация), започнали в българското общество през 50-те години на XX в. имат съществен отпечатък и върху живота на селото в Средна Стара планина. Промените засягат селото като:

- строителна и инфраструктурна система;
- икономическа и екологична система;
- социална система;
- културна система (ежедневни действия, представи, мислене, начин на поведение).

В началото на 1950 г. е издаден „Правилник за планово изграждане на населените места“, където в § 187 за застрояването на селата е написано следното: „Застрояването на селата трябва да отговаря на всички нужди и изисквания, които произтичат от кооперативната обработка на земята“⁹⁰, т. е. *селото* се приравнява към *селското стопанство*, пренебрегват се индивидуалните особености и местните строителни традиции. Селската инфраструктура обаче търпи и положителни изменения. Подобряват се пътищата (вътрешноселски и между-селищни), което за планински район като Централен Балкан е от първостепенно значение; прокарва се централен водопровод и канализация.

Икономическите промени в селото, настъпили след 9 септември 1944 г. са свързани с одържавяването на горите през 1948 г. и проведената колективизация на земята (окончателно завършена в региона на Средна Стара планина през 1958 г.). Държавната политика за социалистическо преустройство на селското стопанство не се възприема с въодушевление и не среща подкрепата на мнозинството селяни, защото засяга най-съкровения страна от селската психология, а именно чувството за собственост. В периода до Втората световна война в българското село се изгражда своеобразен култ към собствеността, утвърждава се „кръвната“ връзка между селянина и неговия имот. Затова селото преживява истинска драма, когато стопаните са заставени да се разделят с наследените и спечелени с много труд земя и добитък. Като реакция на принудителната колективизация селото изработва свои стратегии за противодействие (мнозина работят в ТКЗС „за своя джоб“; усърдие се влага единствено при обра-

ботването на личното стопанство⁹¹). Държавата превръща селяните в наемни работници на собствената им земя. Опитът да се изравни земеделският труд с труда на работника принуждава селянина да промени възгледите си за живота. Натрупаната през вековете енергия за създаване на свое стопанство започва да се обезсмисля от новите взаимоотношения между хората⁹². ТКЗС заличава границите между отделните имоти, с което отдалечава земеделеца от земята. Насътва едно от най-големите движения на селски маси през XX в. Миграцията към градовете се засилва след образуването на АПК⁹³. Тогава започва процесът на активно обезлюдяване на планинските села (особено на махалите). Традиционният селскостопански труд губи стойност, не предоставя възможност за професионална реализация.

Социалната промяна в живота на българското село е многостепенна. Тя засяга селската общност като цяло; доброволните кооперативи и съюзи; съседствата; семействата, тесните и широките роднинства⁹⁴.

Началото на колективизацията се отразява първоначално зле върху традиционно здравото родство в българското село. Интензивната миграция към града през 50–60-те години влияе негативно върху стабилността на родствените връзки⁹⁵. През 70–80-те години родствените отношения в изследвания регион навлизат в период на подем, който не губи своя смисъл и в наши дни. В рамките на селото родството се подсилва и от съседството, от постоянната емоционална и икономическа взаимопомощ, проявяваща се особено силно в екстремни ситуации за рода и семейството (сватби, кръщенета, погребения и др.)⁹⁶.

След 1989 г. в прехода към пазарна икономика съдбата на българското село отново е поставена на изпитание. Ликвидирането на ТКЗС активизира малко позабравеното, но никога не унищожено чувство за частна собственост у селянина. След първоначалната еуфория реалността постави на изпитание не само личната предприемчивост на всеки човек, но и отговорността към колектива и селото като цяло. В много от изследваните села е образувана земеделска кооперация на частните стопани с цел да се предотврати раздробяването на земята на малки парчета, тъй като поради планинския терен последното би направило невъзможно използването на техника. В повечето села все още не са раздадени нотариалните актове за владение на земята, което създава известно чувство на несигурност и блокира възможността за по-дългосрочни лични планове, свързани със земеделие. Затова хората разчитат на доходи главно от трайни насаждения, търговия, туризъм.

Като цяло икономическата активност на селото е определяща за пълнокръвното му съществуване. Жителите на селата от Централния Балкан се опитват да развият и алтернативни форми на стопанска дейност. Разбират, че само това е пътят за преодоляване на започналото обезлюдяване на селата им, което води след себе си и до евентуалното ликвидиране на самостоятелния поселищен живот.

Съществуващите в самия край на XX в. села в Средна Стара планина на

база тяхната типологична характеристика могат да бъдат групирани по следния начин:

1. **Села с поливалентна икономическа структура:** от типа на Черни Осъм (Троянско), Голяма Желязна (Троянско).
2. **Курортни села:** от типа на с. Шипково (Троянско), Чифлик (Троянско), Рибарица (Тетевенско), Боженци (Габровско), Стоките (Севлиево).
3. **Села, развиващи традиционно земеделие:** от типа на Добромирка (Севлиево), Врабево (Троянско).
4. **Села, развиващи форми на промишлено производство:** от типа на Орешак (Троянско).
5. **Села със затихващи функции** поради слаба икономическа активност: Маноя (Дряновско), Зелено дърво (Габровско), Дрента (Еленско), Беброво (Еленско).

„Типът село“ е културно-исторически комплекс, чиито отличителни черти (независимо от вариантите) следват модела, наложен от опита и традицията⁹⁷. Човекът, изграждайки село, се стреми към максимално усвояване на природните дадености и тяхното адаптиране към човешкия труд, бит и потребности. Селото винаги заема точно определена територия, разпределена функционално. В границите на всяко село са маркирани неговите акценти: площад, църква, училище, читалище, общински дом, главна селска чешма или кладенец. Центърът на селото е обособен и към него (след изграждането на кадастралните планове) е насочена уличната мрежа. По-особено е положението, когато селото е оформено чрез сливане на отделни махали или на няколко малки селца, но и тогава центърът се изгражда в средишно разположената махала (или малко село), а територията му се уплътнява чрез застрояване на междинните свободни терени.

Традиционният стремеж на всяко село „да произвежда всичко само“ от средата на XX в. търпи съществени изменения. Икономиката на изследваните села показва, че контактът с „външния свят“ е неизбежен, а пълната автархия – невъзможна.

Проучването на типологичните особености, тенденциите и повторенията при изграждането и функционирането на селата от Средна Стара планина потвърждава единството и многообразието на „свършената екосистема“⁹⁸, поддържана от връзката „човек – природа – общество“.

БЕЛЕЖКИ

⁹⁷ Яхиял, Н. Градът и селото. Социологически аспекти. С., 1965, с. 23.

⁹⁸ Чеснов, Я. О принципах типологии традиционно-бытовой культуры. – В: Проблемы типологии в этнографии. М., 1979, с. 189.

⁹⁹ Пак там, с. 201.

¹⁰⁰ Данните са от кметски архив на с. Черни Осъм. Вж. още: Ходжева, К. ЕИ на с. Черни Осъм, Троянско, РКС № 100, 1946, с. 3; Севова, В. ЕИ на с. Черни Осъм, РКС № 303, 1941, с. 19.

⁵ Севова, В. Цит. РКС, с. 18

⁶ Лични теренни материали на автора.

⁷ Севова, В. Цит. РКС, с. 3.

⁸ Лични теренни материали на автора.

⁹ Севова, В. Цит. РКС, с. 4.

¹⁰ Според респонденти „новата власт“ постъпила много арогантно с монахините, които никога не влизали в конфликт с местните жители, напротив – били станали част от ежедневието им. Метохът бил запален без предупреждение, останалите през 1947 г. три монахини били изгонени, изгорял и архивът на метоха. Така безвъзвратно бил погубен ценен архитектурен и исторически паметник, строен още през 1866 г. и свързан с дейността на Васил Левски. Игуменката на метоха София Колева била съратничка на Левски.

¹¹ Училището е строено още през 1902 г. и с внушителните за времето си три етажа дълго е гордостта на селото. Общинската сграда е обща с тази на читалището и е строена през 1929 г. Днес сградата се използва само за нуждите на читалището, а общинската управа се помещава в самостоятелно здание на оформилния се като център селски площад.

¹² Севова, В. Цит. РКС, с. 5; лични теренни материали на автора.

¹³ Архив на Читалището в с. Черни Осъм; личен архив на Дочо Нешков – създател на фото-архивната и битовата сбирка в същото село.

¹⁴ Прието е основно почистване на къщата да се прави три пъти в годината: преди Коледа, преди Великден и преди празника на Троянския манастир (15 август), когато всички черноосъмски семейства се посещават от много гости. Ежедневно почистване на стаите (в повечето домове) не се практикува. Най-често те се чистят от неделя до неделя. За разлика от това, дворот и улицното пространство пред къщата и до днес се метат всеки ден. Чергите и одеалата, с които се завиват, се перат веднъж в годината. В много къщи, въпреки градската подредба, се носи натрапчива миризма на нафталин, „на ново“ – както казват черноосъмци.

¹⁵ Архив на Етнографски музеи – Черни Осъм, където се пази протокола от учредяването на ТКЗС.

¹⁶ От селото са излезли 40 професионални алпинисти.

¹⁷ Данните се отнасят за октомври 1999 г.

¹⁸ Това име се запазва през цялото историческо съществуване на селото.

¹⁹ От семейството на дядо Доко Белякът води началото си най-старият род в Шипково – Белевици.

²⁰ Илиев, В. История на град Троян. Ч. 2. Троян, с. 126.

²¹ Архив на общината в с. Шипково; сведения на Главна дирекция на съобщенията – 1935 г.

²² Най-напред засаждат сливови дървета, по-късно крушови и ябълкови.

²³ Архив на общината в с. Шипково.

²⁴ Архив на Запаятчийското сдружение – с. Шипково.

²⁵ Архив на общината в с. Шипково.

²⁶ Из протокола на учредителното събрание. ОДА – Ловеч, инв. № 1, с. 1. Според решенията на събрането за лично ползване се определят по 3,5 декара земя и 5 овце с право да се увеличат до 10.

²⁷ Лични теренни материали на автора.

²⁸ Съперничество и известен негативизъм между споменатите две села съществува и днес. Основната тема за спор е кое село е по-добър курорт, предвид съвременната ориентация на двете селища като курортни.

²⁹ За всеки дом, който ще се електрифицира, стопаните предават по два килограма бакър – лични теренни материали на автора.

³⁰ Белоосъмска община включва селата Шипково, Терзийско, Бели Осъм и Чифлик – с център Бели Осъм.

³¹ Указ № 1885/ 31. VIII. 1974. ДВ. № 70, 6 септ. 1974.

³² Така се нарича р. Ръждавец до сливането ѝ с Голяма река в селото.

³³ Данните са неофициални; събрани през лятото на 1999 г. от изследователски екип към специалност „География на туризма“ в СУ.

³⁴ Архив на общината в с. Орешак.

³⁵ Между Орешак и съседното село Черни Осъм съществува спор в чие землище се памира Зелениковец – и двете села смятат местността за своя.

³⁶ Хълмът се нарича така, защото е между Орешак и Троян и преди прокарването на главното трасе Троян – Орешак – Черни Осъм е свързвал двете селища. И днес старият път се използва от пешеходци.

³⁷ *Шивачева, К.* ЕИ на с. Орешак, Троянско, РКС № 318, 1946, с. 31.

³⁸ Респонденти шеговито споделят, че единствено кръчмарите недоволствали, тъй като щом имало читалищно представление, кръчмите опустявали.

³⁹ Почиващите живеят в селските къщи; местните жители научават много от своите квартиранти – било за домакинството, модата или въобще за света. Вж. *Шивачева, К.* Цит. РКС, с. 33.

⁴⁰ Данните са от регистрите за броя на населението в селищата на Община Троян.

⁴¹ Данните се отнасят към лятото на 1999 г.

⁴² Лични теренни материали на автора от Еленско.

⁴³ Лични теренни материали на автора от Разпоповци.

⁴⁴ Проектът е дело на Кольо Фичето, но го изпълнява Уста Генчо от Трявна.

⁴⁵ До средата на 50-те години се практикува и сурвакането като събраиите продукти се продават на търг, а получени пари се съхраняват също в читалищната каса.

⁴⁶ Хълмът е наречен така, защото земята там е неплодородна. Според предание в миналото хората се опитали да засеят там ниви, но семето отивало напразно – нищо не се раждало. Народната памет твърди, че някога хълмът **Калугерова чука** принадлежал към землището на с. Калугерово, затова е наречен на името на старите си притежатели. **Цеков баир** носи името на рода Цековци – неговите първи заселници, които и досега живеят там. Вж. *Моличева, К.* ЕИ на с. Добромирка, Севлиево, РКС № 64, 1947, с. 2.

⁴⁷ Пак там, с. 7.

⁴⁸ На 3 км западно от старото село са открити останки от средновековния манастир „Св. Герман“. По името на този манастир и местността се нарича **Гердима**. Това място и днес се възприема като култово за добромирчани.

⁴⁹ Днес **Кална кория** наброява десетина къщи и се възприема като отдалечена махала на Добромирка.

⁵⁰ *Гунев, Н.* Добромирка. Севлиево, 1992, с. 31.

⁵¹ През 1940 г. циганската махала се разполага на северния склон на Владев баир. Там е и днес.

⁵² Турците заминават за Турция и образуват село Малък мънак около Одрин.

⁵³ До средата на 40-те години по Кръстовден няколко семейства пазарели общ овчар. Днес притежателите на овце ги пасат сами по хълмовете около селото. Стадата са малки – най-много 10–15 овце.

⁵⁴ Пеню Пенев е роден в Добромирка. Родната му къща от 1978 г. е музей.

⁵⁵ Неслучайно добромирчани се прочули като отлични диолгери. Интересен обичай е т. нар. **впкане на такия**. След направата на покривната конструкция главният майстор отправял следната благословия:

Слушайте майстори,
калфи и чираци
и вий наоколо комшин
и чорбаджин.
Който с брадвата задялва,
той си ялията запрайва.
Който с теслата сарандиса,
той си Божия гроб в Йерусалим
кондиса.
От чорбаджията ни излезе

един златен бакинш.
 Той майсторите зарадва.
 Да му помогне Господ
 да отиде на Божи гроб
 да пише бащи и майки
 и всички забравени родове.
 Колкото са на този бакинш жичките,
 толкоз да са му в сандъка жълтичките.
 Колкото са на полето мравките,
 толкоз да са му в обора кравките.
 Колкото са в гората дърветата,
 толкоз да са му в къщата момчетата.
 Благодаря ти, майсторе,
 на тоз, който донесе,
 и на тоз, който не донесе,
 Господ здраве в къщата му да внесе!

⁵⁶ Бебровска река при пълноводие често излизала от коритото си, заливала градини и ливади, дори къщите, построени близо до нея. През 1970 г. е извършена корекция на реката. Коритото ѝ днес рядко се препълва, защото част от изворите ѝ са каптирани и с тях са водоснабдени селата Беброво и Константин.

⁵⁷ Милетич, Л. Старото българско население в Северозападна България. С., 1902, с. 48.

⁵⁸ Иречек, К. История на българите. С., 1978, с. 42.

⁵⁹ Цветкова, Б. За поселищния облик на Търновския край през XV–XVI в. – В: Икономическо-географски и етнографски сборник в чест на чл.-кор. Й. Захариев. С., 1964, 130–146.

⁶⁰ Бебровски глас (Беброво), № 7, 2 авг. 1935.

⁶¹ Пак там, № 14, 19 дек. 1935.

⁶² Векилов, П. Беброво – село „Хубав градец“. С., 1996, с. 144.

⁶³ Данните се отнасят към 26 юли 1999 г.

⁶⁴ Каниц, Ф. Дунавска България и Балканът. Т. 3. С., 1995, с. 40.

⁶⁵ Интересна представа за бебровските търговци преди Освобождението дава Захари Стоянов. Вж. Стоянов, З. Четите в България. С., 1940, 24–28.

⁶⁶ Лични терешни материали на автора от с. Беброво.

⁶⁷ Бебровски глас, № 2, 28 февр. 1935.

⁶⁸ Пак там, № 4, 10 апр. 1935.

⁶⁹ Пак там.

⁷⁰ Пак там.

⁷¹ Архив на кооперация „Надежда“ – с. Беброво.

⁷² Събрани на големи групи, моми, момци, мъже и жени отивали на жътва в Тракия за около 20 дни.

⁷³ Георгиева, Ц. Пространство и пространства на българите (XV–XVII в.). С., 1999, с. 200.

⁷⁴ За техните характерни особености вж. Вакарелски, Х. Етнография на България. С., 1977, 232–234; 237–338.

⁷⁵ Този група се обособява като централна и се нарича село, а останалите са махали (колиби, кошари).

⁷⁶ Златев, Т. Българска национална архитектура. Т. 1. С., 1958, с. 10.

⁷⁷ Такива места (наричани свети) били кръстът под стария глог в някогашните гробища (срещу моста за Ковачевци), старият орех на брега на р. Ръждавец (срещу Мяворски дол), Ивановският орех в Малката река и др.

⁷⁸ Разказват, че за сбора си идвали хората чак от Америка. Вж. Живкова, В. Селото. С., 1989, с. 75.

⁷⁹ Според същността на християнското учение църквата е богочовешки организъм, чиято

глава е Иисус Христос. Селската църква практически е символ с дълбоко и разностранно значение. Народът я възприема като сътворена от него институция (в историческия смисъл, вземайки за основа църковната борба през Възраждането) и затова я почита (подчертавайки главно етноопределящата ѝ функция). Казано по друг начин – религиозното у селянина е подчинено на националното.

⁸⁰ Бродель, Ф. Что такое Франция? Т. 1. М., 1994, с. 115 и цитираната там литература.

⁸¹ Георгиева, Ц. Природна среда и модел на селищна мрежа в българското пространство през XV–XVII в. – ИПр, 1996, № 2, с. 48.

⁸² Терминът е заимстван от Р. Редфийлд. Вж. Redfield, R. An Ecological system. The Little Community. The University of Chicago Press, 1956, p. 29.

⁸³ Пак там, с. 22.

⁸⁴ Рот, К. Между модернизация и традиционализъм. Всекидневна култура на селото в Югоизточна Европа. – БФ, 1997, № 3–4, с. 29.

⁸⁵ Лангазов, Д. Малкото българско село (Опит за социологически портрет). С., 1974, с. 11.

⁸⁶ Зундхаусен, Х. От предкапитализъм към ранен капитализъм. Трансформация на селото и селското стопанство на Балканите от XIX век до Втората световна война. – БФ, 1997, № 3–4, с. 12.

⁸⁷ Sanders, I. Balkan Village. The University of Kentucky Press, 1949, p. 142.

⁸⁸ Зундхаусен, Х. Цит. съч., с. 20; Мочева, Х. Селското земеделско домакинство в България през 1935/ 1936 година. С., 1938, с. 8.

⁸⁹ Лангазов, Д. Цит. съч., с. 10.

⁹⁰ Правилник за планово изграждане на населените места. – ДВ, № 51, 2 март 1950.

⁹¹ Добрева, Д. Трудова дейност в колектива. Официална норма и действително поведение в едно планинско село през 50-те години. – БФ, 1997, № 3–4, с. 97.

⁹² Иванова, Р. Сбогом, Динозаври, добре дошли Крокодили! Етнология на промяната. С., 1997, с. 121.

⁹³ През 1966–1969 г. 53,6% от миграцията в страната е от селото към града, като през 1969 г. за първи път се променя съотношението между градското и селското население в полза на градското (51,7 : 48,3). Вж. Брэдистил, Д. Икономически и социални проблеми на урбанизацията в НРБ. С., 1975, 42–44.

⁹⁴ Рот, К. Цит. съч., с. 32.

⁹⁵ Smollett, E. W. The Economy of Jars. Kindred Relationships in Bulgaria. – Ethnologia Europea, 1989, No 2, p. 128.

⁹⁶ Иванова, Р. Цит. съч., с. 125.

⁹⁷ Взаимодействието на човека с природата с вариативно както в пространството, така и във времето, но зад видимото разнообразие се крие единен принцип. Вж. Гулиев, Л. Н. Этногенез и Биосфера Земли. Л., 1990, с. 17.

⁹⁸ Пак там.